



STAAT, RACISME EN MIGRATIE; DE RECENTE EUROPESE ERVARINGEN

De internationale migratie, d.w.z. de ruimtelijke verplaatsing van mensen over de nationale grenzen heen en hun tijdelijke of permanente vestiging in andere dan de samenleving waarin ze geboren waren, werd een bijzonder belangrijk (hoewel niet nieuw) verschijnsel van de kapitalistische ontwikkeling in West-Europa na 1945. Er vonden een verschillend aantal migraties plaats (Boehring, 1984 : 47-57); maar niet alle migraties kunnen we hier echter bespreken. Ik laat daarom het vrije verkeer van arbeidskrachten binnen de EEG (European Communities Commission, 1975), de grensarbeiders (b.v. Tuppen, 1978) en de migratie van vluchtelingen (b.v. Kraus, 1983) gemakshalve buiten beschouwing. Mijn aandacht gaat daarentegen uit naar de migratie van buiten de EEG in de richting van Europa als beantwoording van de vraag naar arbeidskrachten alhier (b.v. Castles en Kosack, 1973; Castles e.a., 1984), omdat ik het verband tussen migratie en kapitaalaccumulatie binnen West-Europa wil verkennen. Hierbij zal ik vooral aandacht besteden aan de verklaarende eigenschappen van het begrip *arbeidsreserveleger* en het effect van de recessie op deze relatie na 1974.

Het begrip migrant-arbeider verwijst naar een structurele positie (en proces) binnen het kapitalistisch wereldsysteem. Het begrip is gender-neutraal en daarom zullen we in het hiernavolgende niet aannemen dat de migranten mannelijk zijn. Vrouwen hebben altijd aan de migratiebewegingen deelgenomen (Morokvasic, 1983; 1984) en dat zal hier ook worden erkend. De categorie is eveneens cultureel neutraal, doordat het geen specifiek cultureel kenmerk veronderstelt van diegenen die migreren. Hoewel, als men bijzondere omstandigheden in overweging neemt, de culturele oorsprong van de arbeider betekenisvolle

effecten kan hebben op hun economische positie en hun politieke praktijk.

De interventie van de staat verkreeg een centrale plaats in de articulatie van de migratie en de kapitaalaccumulatie. Als institutioneel geheel houdt de staat in de kapitalistische landen de voorwaarden voor de kapitaalaccumulatie in stand, wat ingrepen op alle niveaus van de sociale formatie veronderstelt en wat een operatie is die zelf bepaald wordt door de resultaten van de articulatie op deze niveaus. In de periode na 1945 gebeurde er in West-Europa (Jessop, 1982: 237-8) "een verdere verandering in de vormen van het staatsingrijpen, waarbij een groeiend belang werd gehecht aan overleg en/of de bovenaf opgelegde bemiddelende rol van de staat. Vooral de individuele kapitalisten verloren een deel van hun macht, daar de individuele kapitalisten alleen of in samenwerking met anderen op het meso-niveau de middelen konden mobiliseren die noodzakelijk waren om de kapitaalaccumulatie veilig te stellen. Hierdoor werd het voor de staat noodzakelijk om de activiteiten van de 'werkelijk collectieve kapitalisten' aan te vullen op het meso-niveau met behulp van faciliteiten, ondersteuning en sturing op het macro-niveau".

Een betekenisvol voorbeeld van deze hulp was de rol die de staat speelde bij het organiseren van de arbeidsmigratie toen er in de sociale formatie een tekort aan arbeidskrachten ontstond. Dat is hetgeen Jessop de substantiële ondersteuning (1982: 234) noemt. Dit probleem is echter noch volkomen nieuw, noch is het gebruik van migrerende arbeidskrachten als oplossing een nieuw middel in het kader van de kapitalistische productiewijze. Maar in vroegere tijden werd de internationale migratie naar gebieden in West-Europa en Noord-Amerika, waar een kapitalistische expansie plaatsvond (een onderscheid dat ons toestaat de rol van de koloniale staat bij het organiseren van de recrutering van de niet-vrije arbeid buiten beschouwing te laten), niet direct gereguleerd door de staat met het doel een voortdurende trek van migranten te bevorderen. Hetgeen na 1945 wél gebeurde (zie Carchedi, 1979 : 47-8). Een thema van dit artikel is daarom het beschrijven en verklaren van deze vorm van staatsingrijpen. Daarvan zullen we in het bijzonder het contradictorische karakter van de migratie, zoals die door de economische crisis vandaag onthuld wordt, benadrukken. Doch die substantiële ondersteuning van de staat – en dat vormt dan het

tweede thema van dit artikel – is qua karakter niet alleen economisch. De economische verhoudingen worden in laatste instantie altijd gedeeltelijk binnen de politieke en ideologische verhoudingen beveiligd (zie Corrigan e.a., 1980; Miles, 1987a). Daarom komt de staat ook tussenbeide op het politiek-wettelijk vlak door het bevorderen van de migratie over de landsgrenzen heen en door het definiëren van het recht van verblijf en van de politieke participatie. In zoverre racisme een centraal element werd in het reageren op de migratie en dus leidde tot sociale spanningen, ging de staat hier ingrijpen om bij de sociale wanorde te bemiddelen.

Kapitaalaccumulatie en het relatief bevolkingsoverschot

Vanaf het einde van de Tweede Wereldoorlog en tot aan het begin van de zeventiger jaren groeiden de migratiestromen van mensen die hun arbeidskracht in de Westeuropese landen (speciaal in deze context West-Duitsland, Nederland, België, Frankrijk, Zwitserland en Groot-Brittannië) verkochten, aanzienlijk. In het begin van de tachtiger jaren leefden er in West-Europa ongeveer 7,5 miljoen arbeiders die van buiten deze regio kwamen (Bohning, 1974 : 155; OECD, 1979 : 17). Dit aantal had nog aanmerkelijk hoger kunnen zijn zo er betrouwbare schattingen hadden bestaan van het aantal illegale migranten die leven en werken in West-Europa (b.v. Couper en Santamaria, 1984; Moulier Boutan e.a., 1986). Om deze grootscheepse volksverhuizing naar West-Europa te verklaren is het eerst noodzakelijk de algemene krachtlijnen die de vraag naar arbeidskrachten in de kapitalistische produktiewijze bepalen, te begrijpen (History Task Force, 1979). Dit is van essentieel belang, omdat men de migratie van arbeidskrachten niet kan verklaren uit door de migranten op individuele basis genomen beslissingen, maar wel als het gevolg van structurele processen (b.v. Standing, 1981).

Marx schreef reeds dat de "wet van het kapitaal" twee tegengestelde tendensen bezit (1973 : 399; en ook 1969 : 573) : "Het is de tendens (...) waarbij zoveel mogelijk arbeidskrachten worden geschapen; precies zoals het ook de tendens is om de noodzakelijke arbeid tot een minimum te herleiden. Hierdoor bestaat bij het kapitaal eveneens de tendens om zowel de arbei-

dende bevolking te vermeerderen, als om voortdurend over een gedeelte van die arbeidende bevolking te beschikken in de vorm van een overtollige populatie – een populatie die overbodig is tot dat het moment aanbreekt dat het kapitaal haar kan gebruiken”.

Een centraal kenmerk van de kapitalistische produktiewijze is de privé-toeëigening van een deel van de door menselijke arbeidskracht voortgebrachte waarde. Deze meerwaarde die ter beschikking komt op het einde van elke produktiecyclus, vermeerdert de totale kapitaalsom, zodat de kapitaal massa telkens groter is dan aan het begin van elke produktiecyclus. Doch om deze gereali-seerde meerwaarde te doen functioneren als kapitaal, moet het surplus samen met menselijke arbeidskracht in een nieuwe pro-duk-tiecyclus worden ingezet. Indien we een ogenblik veronder-stellen dat de kwaliteit van de produktiemiddelen dezelfde blijft (d.w.z. als er machines van hetzelfde type worden ingezet), dan zou dat betekenen dat men ook meer machines met meer arbeidskrachten in dezelfde verhouding in de daarop volgende produktiecyclus combineert. Hieruit zou dan volgen dat het door het kapitaal benodigde aantal arbeidskrachten stijgt. Deze ver-onderstelling moeten we nochtans afwijzen.

De kapitalistische produktie gebeurt in het kader van een con-currentiestrijd tussen de verschillende kapitaaleenheden die elk meer willen produceren en verkopen dan de met hen rivaliserende kapitaaleenheden. Dit trachten ze normaal te bereiken door de prijs van de geproduceerde waren te verlagen, hetgeen neer-komt op het verminderen van de noodzakelijk vereiste arbeids-tijd om de waren te produceren. Dit kan worden bereikt door al-naargelang de omstandigheden de arbeiders langere werkdagen te laten maken en/of door intensiever met dezelfde machines te produceren. Of door het productieproces te reorganiseren, zodat nieuwe machines de menselijke arbeidskracht gaan vervangen, met als resultaat dat men met minder arbeiders dezelfde hoeveelheid goederen voortbrengt. Hoewel beide processen tesamen kunnen optreden, zal dit laatste proces de neiging hebben te do-mineren, zodat één van de centrale kenmerken van het kapita-lisme is de produktiviteit op te voeren door het inzetten van een groter aantal complexe en krachtige machines. Hierdoor zal de vraag naar arbeidskrachten relatief dalen en dat kan betekenen dat er arbeiders uit het productieproces zullen verdwijnen.

Niettemin kan onder bepaalde omstandigheden hetzelfde proces leiden tot een verhoogde vraag naar arbeidskrachten. Ten eerste kan op het einde van iedere produktiecyclus, als de totale kapitaalvoorraad vermeerderd is, deze laatste gebruikt worden om de schaal van het produktieproces uit te breiden (d.i. door het openen van nieuwe fabrieken). Doch zelfs indien de uitbreiding van de produktie gepaard gaat met de invoering van nieuwe machines die de arbeidskrachten vervangen, dan nog kan de algemene schaalvergroting van de produktie tot gevolg hebben dat de vermeerdering van het constante kapitaal in verhouding tot het varibale kapitaal het totaal aantal tewerkgestelde arbeidskrachten niet vermindert. Met andere woorden : de totale expansie van het produktieproces doet meer arbeidskrachten tewerkstellen dan er door de invoering van nieuwe machines worden uitgestoten. Ten tweede kunnen nieuwe machines de voorheen door gekwalificeerde arbeiders uitgevoerde taken vernietigen en hen vervangen door geoefende arbeidskrachten zonder daarbij de totale loonsom te verhogen, daar de waarde van de halfgeschoolden lager is dan die van de geschoolde arbeidskrachten. De algemene gevolgen daarvan zijn een vermeerdering van de produktiviteit en een verhoogde vraag naar arbeidskrachten. Tenslotte kan de kapitaalaccumulatie bij een bepaald niveau van de technologische ontwikkeling leiden tot een vermeerdering van de meerwaarde die verkregen wordt door het verhogen van de intensiteit van het produktieproces. Dit zijn allemaal aspecten van een tendens eigen aan de kapitalistische produktiewijze waardoor de omvang van de arbeidende bevolking kan toenemen.

Deze twee door Marx onderscheiden tendensen werken niet noodzakelijk volgens dezelfde samenhang in alle sectoren van de nationale economie. Bepaalde sectoren kunnen een belangrijke reorganisatie van het arbeidsproces ondergaan en dus grote aantallen arbeiders uit de produktie stoten, terwijl andere sectoren tegelijk nieuwe arbeidskrachten recruteran. Deze specifieke onderlinge verhouding moet altijd voorwerp zijn van historisch onderzoek.

Deze "wet van het kapitaal" veronderstelt in eerste instantie het voorhanden zijn van een bevolkingsgroep die in twee opzichten buiten de kapitalistische produktie staat. Zo moet er niet alleen een deel van de bevolking potentiëel beschikbaar staan om

als loonarbeiders aangeworven te worden, maar moet er ook een deel van de bevolking tijdelijk uit het arbeidsproces zijn gestoten. Hoewel deze twee categorieën elkaar in werkelijkheid kunnen overlappen, moeten we ze in analytisch opzicht wel onderscheiden, omdat in bepaalde historische omstandigheden de vraag naar arbeid het totaal aantal van uit het productieproces gestoten arbeidskrachten kan overtreffen. Waardoor recrutering van arbeidskrachten uit andere sectoren van de productie, zowel binnen als buiten de sociale formatie, noodzakelijk blijkt op het moment dat het accumulatieproces in een hoog tempo expandeert. Marx verwijst naar deze twee algemene categorieën met de term relatief bevolkingsoverschot (1976 : 782) en zegt dat deze populatie een te onderscheiden verschijnsel van de kapitalistische produktiewijze is, nl. een noodzakelijk produkt van én een voorwaarde voor de kapitalistische accumulatie (1976 : 784).

De essentiële bestaansvoorwaarde voor het relatief bevolkingsoverschot is het accumulatieproces dat aan de ene kant afhankelijk blijft van het bestaan van een beschikbare bevolkingsgroep die in het kapitalistische productieproces tijdens periodes van expansie in bepaalde sectoren kan worden ingeschakeld, en dat aan de andere kant mensen uitstoot of "bevrijdt" van de loonarbeid als gevolg van pogingen om de arbeidsproductiviteit (d.i. de relatieve meerwaarde) te verhogen door toedoen van veranderingen in de samenstelling van het kapitaal. Het begrip relatief bevolkingsoverschot verwijst derhalve naar een noodzakelijke structurele positie in de kapitalistische produktiewijze. Marx verwees eveneens naar deze structurele positie als het industriële reserveleger (1976 : 74). Dit zijn twee synonieme begrippen, hoewel latere auteurs tussen beide concepten een onderscheid poogden te maken (zie Friend en Metcalf, 1981 : 25). Mensen die dergelijke posities in het industriële reserveleger betrekken op om het even welk tijdstip (hun aantal is zodoende onveranderlijk) zijn met betrekking tot de onmiddellijke behoeften van het kapitaal overbodig, doch zij blijven intussen wel potentieel beschikbaar. Indien ze dat niet waren, zo argumenteert Marx (1976 : 790), zouden de lonen stijgen en zou het accumulatieproces stokken (hoewel de mate waarin de overtollige bevolking de lonen drukt historisch veranderlijk is) (zie Friend en Metcalf, 1981 . 25).

Nog de meeste aandacht schenkt Marx aan de rol van het relatieve bevolkingsoverschot in het negentiende-eeuwse Engeland, toen het industriële kapitaal zich snel en omvattend samenstelde. Deze combinatie van omstandigheden veroorzaakte een voortdurende uitstoting van arbeidskrachten en het opnieuw tewerkstellen van arbeidskrachten in de industriële produktie. Diegenen die hierdoor periodiek, doch slechts tijdelijk werkloos werden, noemde Marx het vlottend bevolkingsoverschot (1976 : 796). Dit vlottend bevolkingsoverschot onderscheidde Marx van het stagnerend bevolkingsoverschot, een begrip dat hij gebruikte om diegenen aan te duiden die ongeregeld werk hadden, en van deze groep verwees hij weer naar de armen (paupers) (1976 : 796-7). Marx wees eveneens op het doordringen van de kapitalistische produktieverhoudingen in de landbouw, waar de accumulatie het totaal aantal tewerkgestelden niet deed toenemen. De vraag naar arbeidskrachten daalde hier eerder en veroorzaakte aldus een daling van de lonen en schiep een relatief bevolkingsoverschot, een populatie nl. die op het punt stond om naar de industriële produktie over te schakelen. Deze groep definieerde Marx als het latente bevolkingsoverschot (1976 : 794).

Elders verwijst Marx naar analoge ontwikkelingen, zoals in het Ierland van de negentiende eeuw. Doch met dit verschil dat er in Ierland geen overeenkomstige vermeerdering van de accumulatie in de industrie plaatsgreep. Het relatief bevolkingsoverschot week daarom uit naar Brittannië en naar de Verenigde Staten waar een dergelijke accumulatie wel plaatsvond (1976 : 854-70). Maar Marx noteerde eveneens dat gedurende de prille fase van de kapitalistische ontwikkeling in Engeland, door de afwezigheid van een "vrije" bevolking die kon overschakelen op de loonarbeid, de accumulatie trager verliep en dat toen "gewelddadige middelen" gebruikt werden om die arbeidskrachten te "bevrijden" (1976 : 785). Het concept latent arbeidsoverschot slaat dus op die mensen die gelokaliseerd zijn in niet-kapitalistische produktieverhoudingen, welke door de invoering van kapitalistische produktieverhoudingen getransformeerd of vernietigd worden om mensen "vrij te maken" voor tewerkstelling in de kapitalistische produktie. Deze populaties potentiële loonarbeiders (of latent overtollige bevolkingsgroepen) zijn, voordat de transformatie- of vernietigingsfase aanbreekt, eveneens overtollig, maar toch potentieel beschikbaar om aan

de behoeften van het kapitaal te voldoen.

Doordat de ontwikkeling van het industriële kapitalisme de concentratie van de warenproductie in fabrieken, die grote aantallen arbeiders tewerkstellen, tot gevolg heeft en de verstedelijking in de hand werkt, zal de omvorming van het talent bevolkingsoverschot in een onderdeel van de arbeidersklasse gebeuren via migratie. Onteigende boeren en overtollige landarbeiders worden immers verplicht het platteland te verlaten en te verhuizen naar de verstedelijkte gebieden. In het geval van het vlottende bevolkingsoverschot kunnen diegenen die tijdelijk uit de loonarbeid zijn uitgesloten verplicht worden te migreren naar die plaats waar het accumulatieproces zich voortzet. Migratie is daarom een integraal onderdeel van de kapitaalaccumulatie.

De kapitalistische staat en de arbeidsmigratie in West-Europa

De algemene ontwikkeling van de kapitalistische productiewijze kan nu worden geïllustreerd aan de hand van de geschiedenis van de na-oorlogse migratiebeweging naar West-Europa. Vlak na de Tweede Wereldoorlog zag de heersende klasse in West-Europa zich geplaatst voor de taak om de voorwaarden waaronder de "normale" kapitaalaccumulatie plaatsvindt, te herstellen. Het politieke probleem om de controle over de arbeidersklasse, die ingrijpende hervormingen verlangde na de geleden ontberingen tijdens de oorlog, te herstellen was wellicht belangrijker dan de economische problemen oplossen (Armstrong e.a., 1984 : 25-44). Nochtans deden er zich specifieke tekorten aan arbeidskrachten voor. Men werkte verschillende plannen uit om de arbeidskrachten van buiten de nationale grenzen aan te trekken. In België bijvoorbeeld werden in 1946 en 1947 meer dan 61.500 Poolse en Italiaanse arbeidskrachten gerecruteerd om in de mijnen te gaan werken (Debbaudt en Declerck, 1982 : 13). In Groot-Brittannië, waar men de grootste tekorten noteerde in de landbouw, de mijnbouw, de textiel en de metaalgieterijen, reageerde de staat door vluchtelingen uit de kampen in West-Europa te reclusteren (Tannahill, 1958).

Doch deze tekorten aan arbeidskrachten weerspiegelden eerder een traag herstel uit de economische chaos dan een langdurige en krachtige economische expansie. Pas nadat de effec-

ten van de Marshall-hulp en de boom die volgde op de Koreaanse Oorlog zich lieten voelen in de Westeuropese economieën, was het duidelijk dat er een belangrijke expansie van het kapitalisme op til was. Datgene wat Mandel de "lange golfbeweging" van de kapitalistische ontwikkeling noemde, zette zich voort tot 1968 (1980 : 2-6). De accumulatie van het kapitaal werd vergezeld van een toenemende vraag naar arbeidskrachten. Doch de mogelijkheden daartoe waren slechts beperkt voorhanden in de sociale formaties in West-Europa. De uitstoting van arbeidskrachten uit de landbouw in de richting van de industriële produktie verschafte voor een dergelijke expansie de traditionele arbeidsreserve. Dat was ook het geval met de inschakeling van getrouwde vrouwen in de loonarbeid. Toch was dat onvoldoende om aan de stijgende vraag naar arbeidskrachten te voldoen en, zoals in een onderzoeksverslag van de Verenigde Naties wordt gesteld (1979 : 49) : "Gedurende de laatste 10-15 jaar werden deze tekorten in de aanvoer van binnenlandse arbeidskrachten in diverse landen opgevuld door immigratie vanuit andere landen van Europa".

Deze rekrutering van arbeidskrachten buiten de nationale grenzen kan men ook begrijpen als een nieuwe fase in de internationalisatie van de arbeidsmarkt (Carchedi, 1979 : 38-9; ook Sassen-Koob, 1981 . 65-70). Twee hoofdgroepen kan men bij de rekrutering onderscheiden. Een eerste rekruteringsreserve vormden de koloniën en de ex-koloniën van de Westeuropese nationale staten. Een tweede rekruteringsreserve vond men in hetgeen men nu de Mediterrane periferie van West-Europa noemt. Zowel de gebruikte middelen en voorwaarden voor de rekrutering als de rol die de nationale staten hierin speelden, verschilden in belangrijke mate. In overeenstemming hiermee zal ik daarom verwijzen naar de eerste categorie die ik de koloniale migranten en naar de tweede categorie die ik de contract-migranten noem.

Wat nu de koloniale migranten betreft . van de Westeuropese economieën, waarvan de expansie leidde tot rekrutering buiten de nationale grenzen, bezaten alleen Groot-Brittannië, Frankrijk en Nederland koloniën of ex-koloniën die potentieel in aanmerking kwamen als reservoir van arbeidskrachten. Voor wat Nederland betreft kan men slechts een klein, zonet geen enkel, deel van de migratie vanuit Suriname en de Nederlandse Antillen verklaren als een direct antwoord op de vraag naar arbeidskrachten (Bovenkerk, 1979; WRR, 1979; Entzinger, 1985). Doch

zowel voor Groot-Brittannië als Frankrijk bleken de koloniën en ex-koloniën een belangrijk arbeidsreservoir te zijn en in beide gevallen bevorderde de wettelijke positie van de bewoners van die koloniën en ex-koloniën de migratie en werd hierdoor de bevoegdheid van de staat om op directe wijze de immigratie te organiseren beperkt (McDonald, 1969; Kennedy-Brenner, 1979; Freeman, 1979; Verbunt, 1985; Layton-Henry, 1985). Omdat een gemeenschappelijk staatsburgerschap het mogelijk maakte voor bewoners van verschillende overzeese gebiedsdelen om vrij de nationale grenzen te overschrijden, beperkte het vigerende reguleringsmechanisme zich tot het niveau van de vraag naar arbeidskrachten (b.v. Peach, 1968); en zolang deze economische omstandigheden overheersten, bleef in eerste instantie iedere directe overheidsbemoeienis met de immigratie ingegeven door politieke overwegingen. Later greep de overheid direct in om het binnenkomen van koloniale migranten te beperken en/of te beëindigen, iets wat een herziening van de status en de rechten van het koloniale staatsburgerschap impliceerde. De mate waarin dit ingrijpen ook gedetermineerd werd door economische factoren ofwel door zuiver racistische agitatie is een interessante, maar weinig onderzochte kwestie (Miles, 1985).

Dit alles contrasteert scherp met de rol die de staat speelt ten aanzien van de migratie van arbeidskrachten vanuit de Westeuropese periferie. In dit geval kwamen de migranten zonder recht van immigratie binnen om hier werk te zoeken en zich te vestigen in West-Europa. Hierdoor was een juridische tussenkomst van de staat nodig om het wettelijke kader te scheppen of te veranderen om de immigratie mogelijk te maken en om de politieke en sociale rechten van de immigrerende arbeiders tijdens hun verblijf in Europa te definiëren. Hierbij schiep de staat een vorm van onvrije loonarbeid (Miles, 1987a). Als gevolg hiervan bezitten de gecontracteerde migranten/arbeiders, dit in tegenstelling tot de koloniale migranten, een onvoordelig status in het geheel van de wettelijke-politieke verhoudingen, daar zij geen burgers zijn van de sociale formatie waarin zij hun arbeidskracht verkopen. In vele gevallen reikte de staatstussenkomst nog verder dan deze minimale ingrepen. Zo sloot de staat akkoorden af met de nationale staat van herkomst om de emigratie van deze burgers toe te staan en in bepaalde gevallen organiseerde de regering de recrutering van arbeidskrachten in opdracht van de werkgevers.

Of dat laatste nu wel of niet het geval was, toch waren diegenen die aangeworven werden verplicht met een werkgever een contract te ondertekenen, aanvankelijk voor de duur van één jaar, waarin de arbeidsvoorwaarden waren opgenomen, en pas daarna werden de arbeidsvergunningen afgeleverd, gewoonlijk bij het binnenkomen van West-Europa. De werkgever bleef onveranderlijk voor de reiskosten en voor de behuizing verantwoordelijk.

Dit systeem van contractarbeid was door specifieke economische redenen ingegeven. Migrerende arbeiders werden in de recruiterende Westeuropese nationale staten toegelaten om op tijdelijke basis hun arbeidskracht te verkopen. Na afloop van het contract was voorzien dat de migrant/arbeider zou terugkeren naar zijn land van herkomst, vanwaar hij of zij kon vervangen worden door een andere migrant. In het andere geval kon de oorspronkelijke migrant een nieuw contract worden aangeboden. Het cruciale kenmerk van dit systeem was dat de staat en de werkgevers de stroom van migrerende arbeiders van en naar hun land van herkomst konden reguleren in samenhang met de vraag naar arbeidskrachten. Dit impliceerde dat in een periode van recessie de migrerende arbeiders, wier arbeidskracht niet langer gevraagd werd, naar hun land van herkomst konden worden teruggestuurd. Hoewel dit systeem op deze wijze, vooral dan in de periode dat het gebruikt werd, slechts partieel functioneerde, worstelden de Westeuropese regeringen en de werkgevers in toenemende mate met de gevolgen van een reeks contradicties die hoofdzakelijk uit economische, maar deels ook uit politieke oorzaken voortsporen. Hierover zullen we het in een volgende paragraaf nog hebben.

Er zijn zekere verschillen te constateren tussen de eigenlijke rol die de staten van de sociale formaties in West-Europa speelden met betrekking tot de recrutering van de migrerende contractarbeiders. In België bijvoorbeeld werd de organisatie van de recrutering in de late veertiger jaren door de staat zelf op zich genomen, maar in de vijftiger en vroege zestiger jaren was een meer informeel systeem van kracht, dit met de bedoeling de arbeiders die België binnenkwamen als toeristen een officiële arbeids- en verblijfsvergunning te verlenen als ze werk gevonden hadden. In de late zestiger jaren greep de staat echter rechtstreeks in en moesten de werkgevers eerst toestemming vragen alvorens

buiten België arbeiders te recruteren. Sterker nog : de werkgever kon enkel arbeiders recruteren uit die landen waarmee een verdrag bestond om arbeidskrachten aan te werven. Dergelijke verdragen voorzagen in het openen door de Belgische staat van een recruteringsbureau in het land zelf dat de arbeidskrachten exporteerde (Debbaudt en Declerck, 1982 : 13-19).

In West-Duitsland was de directe staatsbemoeyenis systematischer en consequenter toen na 1961 de toevloed van politieke vluchtelingen effectief opdroogde (Slechtman, 1962 : 287-340; Esser en Korte, 1985 : 170). De Bundesanstalt für Arbeit stichtte tijdens de zestiger jaren recruteringsbureaus na eerst bilaterale akkoorden te hebben afgesloten. De complete recruiting werd nu georganiseerd en gekanaliseerd via deze kantoren (Rist, 1978 : 61). Dit systeem was mede geïnspireerd op basis van eerdere ervaringen opgedaan met dwangarbeiders tijdens de nazi-periode in de dertiger en veertiger jaren (Rhoades, 1978a . 5603; Doehse, 1981). In Zwitserland ontwierp de staat een wettelijk kader dat de rigoureuze doorstroming van arbeiders/migranten regelde op basis van jaarcontracten en gecombineerd met grenspasjes (voor de dagelijkse grensarbeiders) en seizoenpasjes (voor een periode tot negen maanden) (Hoffman-Nowotny, 1985 : 218-24). De recruiting van arbeiders gebeurde door de werkgevers zelf, maar de migranten werden verplicht een vergunning van de staat te verkrijgen. De staat wendde haar macht hier aan om in wisselende mate een hoge frequentie in de doorstroming van migranten te verkrijgen (Meyer, 1965 : 123-4; Hoffman-Nowotny, 1974 : 14-19).

De grote meerderheid van de migrerende contractarbeiders uit de eerste fase van de migratie in de vijftiger en zestiger jaren waren jongemannen, hoewel er ook gerichte aanwerving van vrouwen, speciaal uit Spanje en Portugal, gebeurde ten behoeve van verschillende soorten huisarbeid en dienstverlening (b.v. Trindade, 1979 : 221, 230; ook Phizacklea, 1983a). Wat West-Duitsland betreft voerden de werkgevers op het einde van de zestiger jaren een voorkeursbeleid ten aanzien van het aanwerven van vrouwen (Abadan-Unat, 1977 . 31-5; Eraydin, 191X : 248). De arbeiders werden bij voorkeur gerecruteerd in de noordelijke streken rond de Middellandse Zee, met als belangrijkste aanvoerlanden Italië, Griekenland, Spanje en Portugal. Maar toen op het einde van de zestiger jaren zowel de concurren-

tie tussen de Westeuropese landen als de vraag naar arbeidskrachten toenamen, ging men ook recruteren in de zuidelijke Mediterrane landen (Marokko en Tunesië) en in Joegoslavië en Turkije. Wat al deze landen statistisch gezien gemeenschappelijk hadden, was de verhouding tussen het aantal tewerkgestelden in de landbouw en de totale economisch actieve bevolking. In Griekenland was die verhouding bijvoorbeeld in 1951 56 percent; in Portugal in 1960 44 percent; in Spanje in 1960 was dit 42 percent; en in Joegoslavië in 1960 60 percent. In vergelijking met West-Duitsland was die verhouding in 1961 13 percent en voor hetzelfde jaar in Groot-Brittannië slechts 4,5 percent (United Nations, 1979 : 31-3).

Hoewel niet alle migranten uit landbouwgebieden afkomstig waren, geven deze statistieken een goed beeld – met uitzondering dan van Joegoslavië – van deze verhoudingsgewijze achterlijke en zelfs sterk ongelijkmatig ontwikkelde kapitalistische produktiewijze in deze nationale staten. Als gevolg hiervan had de beperkte groei van de industrie en van de warenproductie, plus de bescheiden penetratie van de kapitalistische productieverhoudingen in de landbouw geen dramatische economische en sociale veranderingen in gang gezet (waar Marx naar verwijst als het proces van primitieve of oorspronkelijke accumulatie). Die veranderingen hadden gedurende de late negentiende en vroege twintigste eeuw in West-Europa wel plaatsgevonden en hadden een groot deel van de plattelandsbevolking verdreven van het land naar de loonarbeid in de zich steeds uitbreidende stedelijke centra met hun industriële productie.

De landen van de Westeuropese periferie werden geconfronteerd met het probleem van hetgeen de relatieve achterlijkheid of onderontwikkeling werd genoemd. Zij geloofden dat de export van een gedeelte van hun bewoners de verspreiding van de kapitalistische produktiewijze zou bevorderen, waardoor de industriële tewerkstelling zou toenemen. Deze ontwikkeling en de effecten van deze staatstussenkomst kunnen we met het voorbeeld van Turkije nog het beste illustreren. In 1964 verlieten 66.000 mensen Turkije om in Europa te gaan werken. Dat jaartotaal steeg in 1970 tot de piek van 127.000 mensen. In 1973 waren er ongeveer 850.000 Turkse migranten in West-Europa (Paine, 1974 : 58, 122). De Türkse staat wilde met de export van arbeidskrachten de werkloosheid verminderen en daardoor

ook de sociale spanningen verzachten; de migranten zouden nieuwe kwalificaties verwerven en bij hun terugkeer de industrialisatie kunnen ondersteunen; zij zouden door het overmaken van geld en spaarcenten meewerken aan de kapitaalschepping en het aanleggen van valuta-reserves. Het is trouwens typerend dat de kapitalistische belangengroepen in West-Europa eveneens verwijzen naar het feit dat de uitbuiting van de arbeidskracht der migranten in West-Europa een "geweldige inspanning illustreerde van ontwikkelingshulp, gepresteerd door de landen die de vreemde arbeiders ontvingen ten bate van de landen die hen uitzonden" (Hume, 1973 . 5).

In werkelijkheid ging deze ontwikkelingshulp in de omgekeerde richting en wel omwille van de volgende redenen. Ten eerste was de grote meerderheid van de Turkse migranten tewerkgesteld in ongeschoolde jobs in de industrie of de bouw en kwamen velen van hen terecht in lager geschoold werk dan hetgeen zij in Turkije deden. Sterker nog: slechts zeer weinig migranten kregen een schoolse opleiding, terwijl hun taalvaardigheid zwak ontwikkeld bleef. Ten tweede hadden slechts weinig Turkse migranten, hoewel ze spaarden en sommen geld naar Turkije overmaakten, hun geld in industriële ondernemingen of coöperatieve bedrijven belegd waarin anderen weer werk hadden kunnen vinden. Als geld geïnvesteerd werd in zakelijke activiteiten, gebeurde dat gewoonlijk in de vorm van de aankoop van grond om kleine landbouwbedrijfjes te beginnen of in de dienstverlenende en commerciële sectoren. Grote sommen geld (ongeveer de helft van al het gespaarde) werd besteed aan nieuwe huizen en duurzame verbruiksgoederen (Paine, 1974 : 91-8, 114-20). Hoewel de werkloosheid gedeeltelijk - en tenminste tijdelijk - daalde, bleef de kapitalistische ontwikkeling beperkt en de fundamentele problemen waarmee de Turkse staat worstelde, werden tijdens het begin van de zeventiger jaren niet opgelost (zie eveneens Eraydin, 1981; Keles, 1985; Tofer, 1985). Gegevens die betrekking hebben op de andere sociale formaties die arbeidskrachten exporteren, bevestigen deze conclusies (Baucic, 1972; Rhoades, 1978b, 1979; King, 1979; Gmelch, 1980). Zo de export van arbeidskrachten niet de doelstellingen van de staten uit de periferie realiseerde (Sassen-Koob, 1978 : 539-40), dan leverde de migratie toch nog een positieve bijdrage aan de sociale formaties in West-Europa. Kortom, de lange golfbeweging van de kapitalistische

ontwikkeling had in West-Europa de respectieve arbeidsreservelegers uitgeput, doch het accumulatieproces kon ongestoord doorgaan door het aanboren van een actuele en potentiële arbeidsreserve die buiten de eigen nationale grenzen gelokaliseerd was, waardoor een substantiële verhoging van de produktiviteit mogelijk werd (United Nations, 1964, hoofdstuk 2). De arbeidsmigratie accentueerde dus de ongelijkmatige ontwikkeling van de kapitalistische economie.

Migrerende arbeidskracht en verhoging van de produktiviteit

Maar waar bestond dan in West-Europa precies een tekort aan arbeidskrachten? De migrerende arbeiders die hun arbeidskracht hier kwamen verkopen, verkeerden niet in een situatie die hen een vrije keuze toestond: vacante posities in de hiërarchie van de loonarbeid hebben de neiging enkel in bepaalde sectoren van de Westeuropese economieën open te vallen. In het algemeen gesproken veroorzaakte het patroon van de kapitaalaccumulatie een aangroei van de niet-manuele posities in de dienstensector (b.v. in banken, verzekeringsactiviteiten, vorming en onderwijs) en een expansie van de half-geschoolde posities in nieuwe of expanderende industriële sectoren (b.v. de produktie van duurzame consumptiegoederen). Omwille van een veelheid aan oorzaken zogen deze expanderende sectoren de arbeidskrachten aan, waardoor een tekort aan arbeidskrachten in andere sectoren ontstond. Deze laatste posities bevonden zich veelal in de oudere produktiesectoren die onderhevig waren aan een verhoogde concurrentie op de wereldmarkt. Dit stimuleerde een reorganisatie van het arbeidsproces en een intensievere uitbuiting van de arbeidskracht door de invoering van nieuwe machines en door dekwalficatie. Het voorbeeld van de Britse textielindustrie na 1945 illustreert dat proces (Fevre, 1984). Andere sectoren die arbeidskrachten vroegen, waren vooral arbeidsintensief en boden weinig perspectief op het verhogen van de produktiviteit door middel van het reorganiseren van het arbeidsproces met behulp van nieuwe machines. Hieronder vielen de bouwnijverheid en de verschillende vormen van dienstverlenende activiteiten. Beide sectoren schraagden tesamen de groeipercentages van de accumulatie in de industrie. Tenslotte recruteerde men hoofdzakelijk - maar

niet uitsluitend – de migranten-arbeiders voor half- en ongeschoolde handenarbeid in sectoren die door de autochtone arbeidskrachten verlaten werden. De bewijzen daarvoor zijn overalrijk (b.v. voor West-Duitsland, zie Rist, 1978 : 70; Kubat, 1979 : 250; voor Frankrijk, zie Freeman, 1979 : 27, 29; voor Zwitserland, zie Mayer, 1965 : 129; voor Nederland, zie Marshall, 1973 : 35-7, 88-93; WRR, 1979 : 96, 129-30; voor Groot-Brittannië, zie Smith, 1977).

Deze statistieken zeggen niets over de specifieke posities van de migrantenvrouwen in de Westeuropese kapitalistische economieën. Tot op zekere hoogte verschillen de toestanden in de diverse Westeuropese landen, ook voor wat de culturele achtergronden van de ingeweken vrouwen betreft. Doch bepaalde algemene kenmerken zijn opvallend gemeenschappelijk. Als we de relatie van de positie van alle vrouwen tot de arbeidsmarkt nemen, dan is het nog het meest opvallend dat de geïmmigreerde vrouwen de neiging hebben zich te concentreren in de manuele sectoren waar de jobs specifiek door vrouwen bezet worden. Waar de migrantenvrouwen terecht zijn gekomen in sterk toenemende concentraties van vrouwen in de tertiaire sector, treft men de migrantenvrouwen het talrijkst aan in de slechtst betaalde functies. Aldus hebben migrantenvrouwen die loonarbeid verrichten in West-Europa de neiging verschillende posities in de economische verhoudingen te bezetten (Phizacklea, 1983b : 101-10).

Het mag dus duidelijk zijn dat de migranten de produktieverhoudingen in West-Europa betraden als verkopers van hun arbeidskracht, aan werkgevers die kampten met een tekort aan handarbeiders. De migranten werden zelfs in belangrijke mate gerecruteerd als verkopers van halfgeschoolde en ongeschoolde arbeid ten behoeve van bepaalde sectoren in de bouwnijverheid, de industrie en de dienstensector. Hoewel zij een proletarische positie bezetten in de economische verhoudingen in West-Europa, hebben vele migranten nochtans een positie behouden in de economische relaties van de maatschappij waarin ze geboren zijn. Vooral als de migranten van het platteland komen, blijven zij bezitters van eigendommen in die gebieden. Hun migratie gebeurde met het doel voldoende geld te sparen om hun bezittingen aldaar uit te breiden en er hun economische positie als boer of kleine zelfstandige producent veilig te stellen. In deze omstandig-

heden houden de migranten dus posities in twee verschillende, doch onderling verbonden stelsels van produktieverhoudingen, bezet. De betekenis en omvang van deze tweeledigheid zijn vandaag nog grotendeels onverkend.

Crisis en tegenstellingen van de migratie van arbeidskrachten

De marxisten hebben steeds de determinerende rol van de kapitaalbelangen in de ontwikkeling van de migratie van arbeidskrachten sinds 1945 benadrukt en zij hebben daarmee gelijk, want de recruterings van vreemde arbeiders was essentieel om de kapitalistische expansie te ondersteunen (Kindleberger, 1967). Zonder deze bijkomende aanvoer van arbeidskrachten zou het accumulatieproces beginnen haperen zijn. Voor het kapitaal waren er twee bijkomende economische voordelen die voortvloeiden uit de aanwerving van geïmmigreerde arbeidskrachten. Ten eerste importeerden de kapitalisten en hun staat door het recruterings van jonge vrijgezellen "kant-en-klare" arbeiders in West-Europa en hoefde men niet de reproductiekosten van die arbeidskrachten te betalen. De kosten van voeding, opvoeding en onderricht van de binnenkomende arbeiders werden immers binnen het politieke kader van de uitzendende nationale staten gedragen en wanneer de arbeidskracht van de migrant niet langer nodig was, werden de kosten van onderhoud voor deze personen eveneens afgewenteld op de uitzendende nationale staten. Dat betekende een belangrijke nettobesparing voor het kapitaal en de staat in West-Europa (Gorz, 1970; Meillassoux, 1981 : 124-6).

Ten tweede was het beginsel van de migrerende contractarbeid, die de "vreemde" arbeiders toestond slechts tijdelijk in West-Europa te verblijven, bedoeld om in overeenstemming te zijn met het cyclische karakter van de kapitalistische produktie en accumulatie. Men veronderstelde dat er in tijden van recessie geen nieuwe contracten zouden worden afgesloten en dat de bestaande niet zouden worden verlengd. Aldus zouden diegenen die uit het arbeidsproces waren gestoten kunnen terugkeren naar de nationale staat van herkomst, waardoor de staat en het kapitaal in West-Europa niet verplicht zouden worden de reproductiekosten van het relatieve bevolkingsoverschot dat onder hun juridische bevoegdheid viel, te dragen (b.v.

Meillassoux, 1981 : 122-3). Dit voordeel was echter niet aanwezig in het geval van de koloniale migranten die binnenkwamen met het recht op vestiging. Doch er zijn een aantal bewijzen voorhanden dat dit voordeel aanwezig was in het geval van de migrerende contractarbeiders. In alle landen die migranten contracteerden vond een vermindering plaats van het aantal toelatingen tijdens de recessie van 1967-1968, waarna hun aantallen weer stegen naarmate de economie zich tijdelijk herstelde (b.v. Salt en Clout, 1976 : 90-1). In een aantal gevallen legitimeerde de staat deze migratiepolitiek uitdrukkelijk door te verwijzen naar zijn bevoegdheid de werkloosheid te exporteren (b.v. voor Zwitserland, zie Mayer, 1965 : 124; voor West-Duitsland, zie Castles e.a., 1984 : 72).

De critici van de marxistische analyse hebben echter opgemerkt (b.v. Schmitter, 1983 : 316) dat, indien de kapitalistische belangen totaal overheersen, het dan moeilijk te verklaren valt waarom de ineenstorting van de economische expansie in 1973-1974 en het begin van een periode van stagnatie en crisis, er geen enkele grootschalige uitwijzing van migranten uit West-Europa gebeurde. Daarbij groeiden nog de wisselende en stagnerende secties van het relatieve bevolkingsoverschot in West-Europa, terwijl grote aantallen migranten hun werk behielden. Om dit te kunnen verklaren moeten we de niet-dialectische en functionalistische premissen die bepaalde marxistische analyses schragen, verwerpen en moeten we het systeem van de migrerende contractarbeid als een noodzakelijk contradictorisch verschijnsel betrachten. Waarbij we volledig rekening moeten houden met de historische omstandigheden waarin het contractstelsel gezien werd als een oplossing voor het probleem dat de voorwaarden voor de kapitaalaccumulatie bedreigde.

Doordat het accumulatieproces zich voltrok over een periode van een kwart eeuw, werd het beginsel van het rotatiesysteem omwille van de volgende redenen ondergraven. Ten eerste genoten de werkgevers, zolang de expansieperiode duurde, economische voordelen om ten minste een deel van hun ingeweken arbeidskrachten aan te houden, ten einde aldus de kosten van recrutering en training van de nieuwe arbeiders niet herhaaldelijk te moeten dragen. Vandaar dat de contracten van sommige migranten regelmatig hernieuwd werden. Ten tweede werden de ingeweken arbeiders in toenemende mate aangeworven om

te werken in sectoren van de economie die essentieel zijn voor haar reproductie (b.v. automobiellndustrie, metaalnijverheid en transport), maar waar de arbeidsvoorwaarden in de ogen van de binnenlandse arbeidskrachten weinig aantrekkelijk waren zolang er elders nog vraag was naar arbeidskrachten.

Ten derde was de totale vraag naar arbeidskrachten gestegen en de staten die onderhandelden over de export van arbeidskrachten afkomstig uit hun gebiedsdelen, slaagden erin om de juridische voorwaarden voor het verblijf van hun staatsburgers in West-Europa te verbeteren. De Westeuropese landen waren bereid hiermee in te stemmen ten einde in een periode van verscherpte concurrentie er zeker van te zijn toegang te blijven houden tot het reservoir van migranten. Zo verkregen speciaal de mannelijke immigranten het recht om onder bepaalde voorwaarden met hun vrouwen en kinderen samen te leven wanneer zij hun arbeidskracht in West-Europa verkochten. Dit was in overeenstemming met de belangen van een aanzienlijk deel van de mannelijke migranten die goede redenen hadden om voor een langere periode in West-Europa te verblijven. Zij wilden het bij elkaar te brengen bedrag aan geld, bestemd voor hun terugkeer, maximaliseren. Maar naarmate hun verblijfsperiode langer werd, waren er ook sociale en economische redenen om hun gezinnen te laten overkomen of een gezinseenheid te vormen.

De gevolgen daarvan waren tweeledig. Ten eerste zou een steeds groter wordende groep van migranten (hoewel de rotatie voortduurde) zijn verblijf over een langere periode verlengen. Indien we het voorbeeld van West-Duitsland nemen, dan zien we dat 15,3 percent van alle immigranten in 1981 er al langer dan 15 jaar verbleven en dat 56,9 percent van hen er al 8 jaar of meer woonde (Booth, 1984 : 36-7). Ten tweede hadden in toenemende mate de vrouwen en kinderen zich bij de mannelijke migranten gevoegd en deze gezinnen reproduceerden zichzelf weer in West-Europa. Aldus wijzigde zich de demografische samenstelling van de migrantenbevolking in West-Europa, waarbij zich een trend aftekende van een populatie van overwegend alleenlevende mannen naar een populatie van in gezinsverband levende mannen, vrouwen en kinderen. Zo bestond de ingeweken populatie in West-Duitsland in 1969 uit 56,2 percent mannen (ouder dan 16 jaar), uit 28,6 percent vrouwen (ouder dan 16 jaar) en uit 25,3 percent kinderen (leeftijd tussen 0 en 15 jaar). In 1981

bedroegen die respectieve cijfers 44,9 percent, 29,9 percent en 25,2 percent (Castles e.a., 1984 : 102). Omwille van deze veranderingen is het wenselijk een onderscheid te maken tussen het aantal ingeweken arbeiders en de totale populatie van vreemde oorsprong in West-Europa. Castles e.a. schatten die laatste op meer dan 15 miljoen mensen in 1975 en op 15,7 miljoen mensen in 1980 (1984 : 87; zie ook United Nations, 1979 : 79).

Tegen de achtergrond van deze contradicties kunnen we op meer gedetailleerde wijze bestuderen hoe de economische crisis in de zeventiger jaren zich vertaalde in de migratiebewegingen en hoe hierdoor het terrein werd geschapen voor politieke conflicten die veroorzaakt werden door het binnenkomen van de migranten met hun gezinnen. Zo ging het aflopen van de "lange golfbeweging" van de kapitalistische expansie gepaard met overheidsbemoeienis om de recrutering van vreemde arbeidskrachten te beëindigen. Behalve in Groot-Brittannië, gebeurde dit in alle grote sociale formaties van West-Europa vanaf 1973-1974. Het Britse geval staat hierbuiten, omdat in 1962 het vrije binnenstromen van koloniale migranten streng beperkt werd als gevolg van de racistische agitatie en omdat in 1965 de immigratie effectief werd gestopt. Nochtans bleef de immigratie uit de Ierse Republiek en uit Europa (dat laatste op basis van het systeem van werkvergunningen) op kleinere schaal aanhouden tijdens de zestiger jaren. Dit vroege ingrijpen van de staat in Groot-Brittannië kan men verklaren uit de relatieve zwakte van de Britse economie en het hier eerder verschijnen van de economische crisis (zie Miles, 1985).

Het eenzijdig stoppen van de recrutering was een maatregel die in het begin van de zeventiger jaren voortvloeide uit het feit dat de arbeidskrachten exporterende sociale formaties (Bourguignon e.a., 1977 : 37) "... slechts over een beperkte controle over de emigratie en de vreemde investeringen beschikken, nu het potentiële volume van de stromen voor wat beide factoren betreft, bepaald wordt door de geïndustrialiseerde landen en door de algemene economische situatie in de betrokken landen".

Het directe gevolg van de recruteringstop was, om een ander OECD-rapport te citeren (1979 : 8) : "... de herverdeling van de last van de werkloosheid over die landen die het minste in staat waren dat probleem op te lossen. De economisch minder ontwikkelde landen blijken een onevenredig deel van de lasten van

het huidige werkloosheidsprobleem voor hun rekening te nemen”.

Aldus waren de sociale formaties van de Westeuropese periferie niet bij machte om hun werkloosheidsprobleem door de verdere export van arbeidskrachten te verlichten. Daarbij voegden zich nog de stromen van naar huis (Spanje, Griekenland, Italië en Joegoslavië) terugkerende migranten (Penninx, 1984b : 14). Dit werd door de zich verslechterende economische toestand in West-Europa gedurende de zeventiger jaren aangemoedigd en, in het geval van Griekenland en Spanje, door de omverwerping van de militaire dictaturen (zie Van Gendt, 1977). De omvang van deze stromen terugkerende migranten verschilde van de ene tot de andere Westeuropese sociale formatie, deels als gevolg van beleidsverschillen ten aanzien van de duur van de afgeleverde werkvergunningen (Amersfoort e.a., 1984).

Toch vond er geen grootschalige gedwongen uitwijzing van migranten plaats. Daarentegen was er eerder een toename van het aantal afhankelijke gezinsleden die zich bij de migranten-arbeiders die zekere verblijfsrechten hadden verworven voegden. Als gevolg van de recruiteringstop bestond voor deze arbeiders geen mogelijkheid meer om, voor het geval ze naar “huis” terugkeerden, naar West-Europa terug te komen, en velen verkozen daarom te blijven en hun echtgenoten en kinderen te laten overkomen. Dat was in het bijzonder het geval met migranten afkomstig uit Noord-Afrika en Turkije (Penninx, 1984b : 19-20). Na 1974 werden de eerder genoteerde terugkeerstromen dus in evenwicht gehouden door een groeiende stroom van afhankelijke familieleden die de migranten vervoegden wier wettelijke positie toestond dat zij hun verblijfsvergunning konden behouden. Een gelijkaardige ontwikkeling voltrok zich in Groot-Brittannië nadat in 1962 de controle op de migratie uit het Commonwealth was verscherpt (Deakin, 1970 : 47-54). De reden daarvoor was gelegen in het economisch feit dat een groot deel van de binnengekomen arbeiders werkten in sectoren van de economie die, ook in een crisisperiode, essentieel waren voor haar reproductie. De vestiging van migranten en de vorming van hun gezinskernen ondermijnden de “lage kostprijs” van het oorspronkelijke systeem van importeren van arbeidskrachten (cf. Burowoy, 1976). Een OECD-rapport legde uit (1979 : 29-30) : “Na verloop van tijd, als de migranten in hun gastlanden blijven en hun aan-

wezigheid een permanent karakter krijgt, wordt er door hen meer beroep gedaan op de sociale infrastructuur. De kinderen van de migranten moeten naar school gaan en medische zorg, huisvesting, sociale uitkeringen en andere uit de openbare middelen gefinancierde diensten moeten verstrekt worden aan hen wier kenmerken en smaken steeds meer veranderen om te gaan gelijken op die van de bevolking in het gastland. Door steeds meer beroep te doen op de sociale voorzieningen en openbare diensten worden de netto economische voordelen voor het gastland in toenemende mate uitgehold”.

De trend in de richting van permanente vestiging ging samen met en was ook overgedetermineerd door de zich ontwikkelende crisis van het kapitalistische wereldsysteem. Oplossingen daarvoor werden gezocht in het verminderen van de staatsuitgaven en in het verhogen van de werkloosheid. Dat laatste betekende een expansie van het binnenlands vlottende en stagnerende bevolkingsoverschot in West-Europa, toen industriële sectoren volledig werden opgedoekt en andere sectoren ingrijpende reorganisaties ondergingen, waardoor de verhouding tussen constant en variabel kapitaal zich wijzigde. Hierbij kwam nog dat het binnenkomen van een stijgend aantal vrouwelijke migranten zich voegde bij de massa van de potentieel tewerk te stellen bevolking in West-Europa, terwijl het stijgend aantal geboorten onder de vrouwelijke migranten een voortdurend aanbod van potentiële arbeidskracht van “vreemde” oorsprong opleverde.

De accumulatie van het kapitaal en de crisis

De economische crisis komt neer op een reorganisatie van de produktie als de werkgevers hierdoor de voorwaarden voor een nieuwe expansie pogen te scheppen. Het gevolg hiervan is een tweeledig proces van stagnatie en rationalisatie van de produktie, wat gepaard gaat met sluiting en verplaatsing van produktie-eenheden. Men kan hierin drie dimensies onderscheiden die betrekking hebben op de ingeweken arbeiders en hun gezinnen.

De eerste dimensie is het vervangen van arbeidskrachten door machines. Een groot aantal van deze door de rationalisatie opgeheven banen zijn halfgeschoolde jobs die door migranten worden bezet. Omdat de migranten oververtegenwoordigd zijn in de

sectoren van de economie die door de nationalisaties getroffen worden, volgt daaruit dat zij eveneens oververtegenwoordigd zijn onder diegenen die uit het arbeidsproces worden gestoten. Deze uitgestotenen staan dan voor drie opties. Ten eerste kunnen zij, indien ze een permanente verblijfsvergunning in West-Europa hebben verkregen, opgaan in het vlottende arbeidsreserveleger in West-Europa in afwachting van een nieuwe job. Als ze geen permanente verblijfsvergunning bezitten, zijn er andere keuzemogelijkheden. Zo kunnen zij, als tweede mogelijkheid, gedwongen worden om naar hun land van herkomst terug te keren of, ten derde, kunnen zij verkiezen om in West-Europa te blijven als steeds met uitwijzing bedreigde illegale vreemdeling.

Er ontbreken in voldoende mate gedetailleerde vergelijkende studies die aantonen in welke mate men beroep deed op deze mogelijkheden, maar toch weten we dat de migranten verhoudingsgewijs sterker getroffen werden door de daling van de werkgelegenheid en dat zij oververtegenwoordigd onder diegenen die bijdragen aan de toename van het bevolkingsoverschot in West-Europa (Slater, 1979 : 12-15). Zo daalde in West-Duitsland tussen 1974 en 1977 de totale tewerkstelling, terwijl de migranten op dramatische wijze oververtegenwoordigd werden onder diegenen die uit de produktie werden gestoten. Van het aantal uitgestotenen in de industrie leverden bijvoorbeeld de migranten 41,7 percent van het totaal; de corresponderende percentages voor de bouwnijverheid waren 37,1 percent (Doehse, 1982 : 35-9). Wat de werkloosheid betreft was in West-Europa een proportioneel groter aantal immigranten werkloos dan de autochtone arbeiders (Castles e.a., 1984 : 146-7). De immigranten-vrouwen zijn overigens eveneens oververtegenwoordigd onder diegenen die ontslagen en uitgestoten worden uit de loonarbeid in West-Europa (Phizaclea, 1985).

Toch moeten we er voor oppassen op overdreven wijze te veralgemenen. Het uitstotingsproces is complex. Er worden verschillende criteria toegepast en de vakbonden zijn er eveneens bij betrokken. De rol van vakbonden bestaat erin de gehanteerde criteria te betwisten en de toepassing ervan aan te vechten – een rol die niet noodzakelijk in het voordeel van de migranten speelt. Een Nederlandse studie (Groenendijk e.a., 1984) betwist de conclusies van Doehse (1982) betreffende de kwetsbaarheid van de ingeweken arbeiders als gevolg van hun zwakkere wette-

lijke status en het feit dat zij in vele ontslagsituaties onder de ontslagenen oververtegenwoordigd zijn. Uit deze studie blijkt ook dat de immigranten niet oververtegenwoordigd zijn onder de ontslagenen en dat de uitsluitingspraktijk eerder het resultaat is van een geïnstitutionaliseerde praktijk dan van een eenvoudige beslissing, genomen om migranten te ontslaan. Daarbij volgden de Westeuropese landen bij het vaststellen van het wettelijk statuut van de migranten een enigszins verschillend beleid en deze onderlinge verschillen hebben de mogelijkheden om in West-Europa te verblijven beïnvloed (Amersfoort e.a., 1984). Tenslotte moeten we eraan herinneren dat de grote meerderheid van de ingeweken arbeiders tijdens de duur van de economische crisis een baan bleef behouden. In West-Duitsland bijvoorbeeld telde men in 1981 meer dan twee miljoen vreemde arbeiders (ofwel 9,5 percent van de totale arbeidskracht). Voor België bedroegen de corresponderende cijfers voor 1981 323.000 en 8,7 percent en voor Nederland in datzelfde jaar 238.000 en 4,9 percent (Castles e.a., 1984 : 127-8). Dat betekent dat we ook de rol van de ingeweken arbeiders op de arbeidsmarkt tijdens periode van crisis en reorganisatie moeten bestuderen.

We zullen het voorbeeld van Frankrijk nemen. Hier is het totale aantal van loontrekkende vreemde arbeiders tussen 1973 en 1976 met 12 percent gedaald en over dezelfde periode verminderde de economisch actieve vreemde bevolking met 9 percent (Singer-Kerel, 1980 : 6). Hoewel in bepaalde tewerkstellingssectoren het aandeel van de ingeweken arbeiders toenam, concluderen Singer-Kerel (1980 : 6) : "We zagen dat de vreemde arbeiders nog altijd talrijk aanwezig zijn in de bouwnijverheid of in de automobieliindustrie, dat wil zeggen in sectoren die door de crisis het zwaarste getroffen werden. Maar hun aandeel was eveneens belangrijk in sectoren die al geherstructureerd zijn, zoals de textiel. Daarbij komt nog dat hun penetratiegraad in sommige dynamische sectoren, zoals de chemie, aanmerkelijk is gestegen. Vreemde arbeidskrachten worden ingezet om zowel de oude industrie in leven te houden als om nieuwe industrie uit te bouwen".

Dit kan de indruk wekken dat de ingeweken arbeiders tijdens een periode van economische crisis een belangrijk element zijn in de flexibilisering van de arbeidsmarkt. Zo zijn deze ingeweken arbeiders niet alleen oververtegenwoordigd in het relatieve

bevolkingsoverschot, maar bekleden zij tevens een vooraanstaande positie in sleutelsectoren van de manuele arbeid en voorzien zij in de expanderende sectoren in de behoefte aan arbeidskrachten. Ook dit bevestigt de analyse die de nadruk legt op twee groepen van ingeweken arbeiderskrachten, nl. die arbeiders die betrekkelijk permanent hier verblijven en zij die hier slechts tijdelijk verkeren.

Een tweede proces dat centraal staat in de herstructurering van het kapitaal in de crisisperiode, nl. de decentralisatie van de produktie, versterkt nog de flexibiliteit van de ingeweken arbeidskrachten (Phizacklea, 1985). Dit komt tot uitdrukking in de vermenigvuldiging van de kleine bedrijven en de huisarbeid, produktielokaties die vaak verbonden zijn met grote kapitaal-eenheden in een complexe keten van onderaanneming. De decentralisatie is vooral opvallend in de voedingsmiddelenbranche, de papierprodukten, de elektronica en de confectie. In het algemeen heeft de decentralisatie betrekking op de centrale coördinatie van de planning, design, marketing en verschillende activiteiten in de produktie (waarbij vaak verschillende aspecten van nieuwe technologie aan de orde komen) en/of op de onderaanneming van het grootste deel van het produktieproces door een groot aantal kleine ondernemingen. De afschaffing van de fabrieksmatige produktiemethoden leidt tot een daling van de kosten van toezicht en van zekere produktiekosten, de arbeiders worden geïsoleerd en dit ontmoedigt hen zich te organiseren, waardoor dus het verminderen van de loonkosten mogelijk is en het ontduiken van de arbeidswetgeving en het zwartwerk bevorderd wordt. Het is een antwoord op de macht van de vakbonden en komt tegemoet aan de behoefte aan kortere produktielijnen (Brusco, 1981 : 171-3). De conclusie luidt dat decentralisatie uitzicht biedt op lagere produktiekosten en verhoogde winsten.

Migranten hebben de natuurlijke aanleg om zich tot ondernemers om te vormen (als de wet dat toestaat) en in het decentralisatieproces betrokken te worden als loonarbeiders (hoewel de schaal waarop dit gebeurt moeilijk in kaart te brengen is). Zij komen waarschijnlijk als eersten in aanmerking voor de werkloosheid zo de uitsluitingspraktijken hun kansen om hun arbeidskracht te verkopen beperken. Racisme kan hen dwingen af te zien van een baan waarin zij met de binnenlandse arbeidskrachten moeten samenwerken. Hun illegale status kan eveneens de

vrije toegang tot bepaalde sectoren van de arbeidsmarkt versperren. Al deze factoren werken het aanvaarden van werk tegen lage lonen en met slechte arbeidsvoorwaarden in de hand, iets wat opvallende eigenschappen zijn van het werk in de kleine ondernemingen en van het thuiswerk. Voor de immigrant-ondernemer is het veroveren van deze kleinburgerlijke klassepositie niet alleen vergemakkelijkt door de geringe hoeveelheid vereist kapitaal, maar ook door het gebruik van familiale netwerken die dat kapitaal verschaffen en door de vaak individualistische en ondernemende ideologie (die echter verre van universeel is) die de migratie vergezelt.

Deze combinatie van decentralisatie en immigratie van arbeidskrachten is niet alleen erg opvallend voor Groot-Brittannië, maar ook voor andere landen in West-Europa (Boissevain, 1984). Vooral in de kledingsindustrie (b.v. Solinas, 1982) vormen de vrouwelijke migranten de belangrijkste recruiteringsreserve voor arbeidskrachten (b.v. Hoel, 1982; Anthias, 1983; Mitter, 1986). Culturele tradities (patriarchaat) die gecombineerd worden met uitgebreide familiale netwerken en verplichtingen en die nog versterkt worden door racisme en uitsluiting, zorgen ervoor dat de immigrantenvrouwen bijzonder vatbaar zijn voor uitbuiting als loonarbeidsters in kleine bedrijven en als thuiswerksters. De verpersoonlijking van hun directe uitbouter is veelal een man, nl. de echtgenoot, broer of neef. In zulke omstandigheden articuleren racisme en sexismen hun reproductie als loonarbeidsters in de gedecentraliseerde produktie samen met hun rol als reproducenten van de arbeidskracht.

De derde dimensie in de reorganisatie van het accumulatieproces vinden we in de versterkte uitvoer van kapitaal naar landen buiten West-Europa. Dit zijn gevolgen van strategische beslissingen genomen door fracties van het kapitaal. Een OECD-studie rapporteerde over de gevolgen van de recruiteringsstop in de jaren 1973-1974 en de auteurs concludeerden dat, voor zover dit de landen van West-Europa betreft (Bourguignon e.a., 1977 : 13), er een "... herstructurering van hun produktieapparaat had plaatsgevonden. Uiteindelijk zou deze herstructurering ertoe leiden dat hier produktieprocessen worden afgestoten die direct en indirect een groot aantal arbeidskrachten vergen van het type dat via de immigratie ter beschikking wordt gesteld en waarvoor imports substitutie mogelijk is. Terzelfdertijd wordt nochtans de

produktie van niet-verhandelbare waren sterker gemechaniseerd en wordt voorrang verleend aan de hoog-technologische verhandelbare waren".

Dat laatste gebeurt nu. Het gevolg daarvan zou moeten zijn dat die landen die vroeger arbeidskrachten uitvoerden (Bourguignon e.a., 1977 : 13-14) "... bepaalde activiteiten die in de immigratielanden worden opgegeven, zouden "erven", ofwel door het direct inpalmen van de pas geopende nieuwe markten (door hun investeringen met behulp van op de internationale kapitaalmarkt geplaatste leningen te financieren), ofwel door het overnemen van activiteiten die door de geïndustrialiseerde landen in de vorm van directe investeringen worden geëxporteerd".

En welke activiteiten zou de periferie van West-Europa kunnen "erven"? De auteurs van de OECD-studie besluiten dat de eerst aangewezen kandidaten die vormen van warenproductie zijn die laaggeschoold en relatief arbeidsintensieve productieprocessen veronderstellen, waarvoor in de zestiger en zeventiger jaren migranten waren aangetrokken (1977 : 53). Elders in deze studie worden arbeidsintensieve processen vereenzelvigd met de sectoren die getypeerd worden door lage lonen en een geringe winstgevendheid (1977 : 123-7).

Deze strategie is duidelijk gearticuleerd. De meest dynamische en winstgevende productiesectoren (die een complexe technologie en een geringe hoeveelheid geschoolde arbeid vergen) blijven in West-Europa gevestigd, terwijl de arbeidsintensieve en weinig winstgevende sectoren naar de periferie worden verbannen. Deze relatief achterlijke productiesectoren kunnen mogelijk nog meerwaarde realiseren op voorwaarde dat zij arbeidskrachten gebruiken met lagere productie- en reproductiekosten. Het bijkomende voordeel is dan dat de kapitalisten (hetgeen niet expliciet door de auteurs van de OECD-studie wordt erkend) die deze productiesectoren exporteren (én de staat van de sociale formatie waar zij gevestigd zijn), niet verplicht worden enige productiekosten van deze arbeidskrachten te dragen, daar deze laatste onder de juridische bevoegdheid vallen van de staten uit de periferie.

Toch is de Westeuropese periferie niet het enige deel van de kapitalistische wereldeconomie waar een latent arbeidsreserveleger voorhanden is. De noodzakelijke productiekosten van de arbeidskracht verschillen al naargelang de verschillende gebieds-

delen in de wereldeconomie, waardoor verschillen in kostprijs van de arbeidskracht in de diverse regio's ontstaan. Het loonpeil is een cruciale factor welke aan bod komt bij de besluitvorming over het lokaliseren van het te exporteren kapitaal. En, zoals in een andere OECD-studie wordt vermeld (1979 : 37-8); zie ook Hiemenz en Schatz, 1979) : "... de privé-investeringen, wier eerste zorg niet is het scheppen van werkgelegenheid, volgen de wetmatigheden van de markt en wijken uit naar projecten in gebieden waar de winsten het hoogste zijn".

Met andere woorden, de vraag of mensen wel of niet als loonarbeiders worden aangeworven is altijd ondergeschikt aan de winst en enkel om die reden zal de kapitaaluitvoer naar de periferie van West-Europa niet extensief zijn (Paine, 1979), omdat men goedkopere arbeidskrachten ook van elders kan aantrekken.

Er zijn bewijzen voorhanden dat delen van Afrika, Zuidoost-Azië en Zuid-Amerika uitgekozen worden als lokalisatie voor de kapitaalexport, omdat daar grote hoeveelheden half-geschoolde arbeid (zie Froebel e.a., 1980; voor een kritiek, zie Jenkins, 1984) voorhanden zijn. Opmerkelijk is dat de vrouwen weer oververtegenwoordigd zijn onder diegenen die half- en ongeschoolde handenarbeid presteren in fabrieken die voor de wereldmarkt produceren (b.v. Hancock, 1983; Elson en Pearson, 1981; Sassen-Koob, 1984; Armstrong en McGee, 1985, 202-17). Deze nieuwe internationale arbeidsdeling impliceert dat de half- en ongeschoolde posities in de industrie der Westeuropese economieën relatief, of wellicht in de toekomst in absolute aantallen, zullen afnemen. Maar daaruit volgt nog niet dat alle half- en ongeschoolde posities uit de Westeuropese kapitalistische economieën zullen verdwijnen, gewoon omdat niet alle sectoren en processen die op dergelijke arbeid beroep doen, kunnen worden geëxporteerd. Als voorbeelden kan men verwijzen naar de bouwrijverheid en naar een breed scala van dienstverlenende bedrijven.

Het eerste gevolg van deze drie ontwikkelingen is dat de migranten tenminste in twee verschillende groepen arbeidskrachten moeten worden opgedeeld, nl. diegenen wier arbeidskracht nog wordt gebruikt omdat zij in sleutelsectoren arbeiden (en dat betreft de meerderheid onder hen) en diegenen die uitgestoten zijn naar het vlottende arbeidsreserveleger. Een tweede implicatie is dat deze laatste groep niet zo gauw een nieuwe

koper voor haar arbeidskracht zal vinden. Toegang krijgen tot betaald werk is een probleem waarmee eveneens de echtgenoten en de kinderen van de vreemde arbeiders geconfronteerd worden na hun gezinshereniging. Sommige Westeuropese regeringen reageerden hiertegen door met behulp van wettelijke bepalingen te verhinderen dat de vrouwen en kinderen de arbeidsmarkt zouden betreden en door procedures vast te leggen waarbij de eigen ingezetenen bij voorkeur toegang zouden krijgen tot de vacante jobs. De mate waarin dit gebeurde en de maatregelen die daartoe werden bedacht, verschillen aanzienlijk (b.v. Doehse, 1982 : 23-35; Smolders, 1982 : 94-5; Thomas, 1983b : 51). Men heeft eveneens de mogelijkheid erkend dat er in West-Europa conflicten kunnen voortvloeien uit de alomverspreide en langdurige werkloosheid van mensen met een geldige verblijfsvergunning. Bijzondere aandacht verdient ook de positie van de kinderen uit migrantengezinnen (b.v. OECD, 1983). Dit laatste is dan een probleem dat de staat moet pogen te reguleren in samenwerking met het toegenomen racisme.

De beheersing van de politieke en ideologische crisis

Er bestaat geen twijfel over het feit dat de racistische ideeën en praktijken die een uitdrukking zijn van het racisme zelf, zich sinds de vroege zeventiger jaren in West-Europa sterker hebben verspreid. Het zou echter misleidend zijn om dit te beschouwen als het resultaat van een strategie uitgezet door de heersende klasse met de bedoeling het "natuurlijke" verloop van de klassenstrijd te dwarsbomen door het verdelen van de arbeidersklasse (b.v. Castles en Kosack, 1972 : 16). Racisme is zeker een ideologie die verdeeldheid zaait, maar de verdeeldheid en de conflicten die uit deze articulatie voortspruiten zijn voor het kapitaal in het algemeen of voor bepaalde fracties van het kapitaal niet noodzakelijk "functioneel" (zie Miles, 1982 : 81-7). Noch de conflicten op de werkvloer die de produktie verstoren, noch de rellen in de steden die leiden tot vernielingen van eigendommen, verschaffen aan de heersende klasse onvoorwaardelijk voordeel. Deze ordeverstoringen kunnen trouwens bepaalde negatieve gevolgen veroorzaken. Dit wordt in een OECD-rapport erkend waarin commentaar wordt geleverd op de gevolgen van de perma-

nente vestiging van de vreemde arbeiders en hun gezinnen (1979 : 30) : "Sociale spanningen kunnen de netto economische voordelen vernietigen en omgezet worden in netto economische verliezen". Indien de rol van de staat erin zou bestaan om de voorwaarden voor een ongestoorde kapitaalaccumulatie te garanderen, dan volgt hieruit dat het beheersen van de politieke en ideologische crisis een eerste voorwaarde is, mocht de problematische aanwezigheid van migranten en hun gezinnen leiden tot verscheurende conflicten. Deze rol noopt de staat om de implicaties en de effecten van het eigen ingrijpen onder ogen te zien, plus de verspreiding van het racisme in de arbeidersklasse te onderkennen.

De crisis van de kapitaalaccumulatie en de daling van de winstgevendheid hebben hun weerslag gehad op de politieke en ideologische verhoudingen. De heersende klassen in de verschillende Westeuropese staten hebben op deze crisis geantwoord met o.a. het toestaan en bevorderen van een massale werkloosheid en door het snijden in de staatsuitgaven. Beide maatregelen vergen evenwel een ideologische legitimatie, niet in het minst als gevolg van de tijdens de periode van economische groei gevoerde politiek van volledige werkgelegenheid en sociale bestedingen. Bijgevolg worden de bezuinigingen op de sociale uitgaven en de massale werkloosheid beschouwd als noodzakelijk om de economie te regenereren en om een stevige basis te scheppen voor de reproductie van de natie als een "denkbeeldige gemeenschap" (Anderson, 1984). Een dergelijke ideologische boodschap rechtvaardigt niet enkel een opoffering ten bate van het hoger nationaal belang, maar is ook bedoeld om het klassebewustzijn en de klassenstrijd ondergeschikt temaken aan het nationalisme. Dit ideologisch offensief staat in een dialectische relatie tot de ideologische reacties van de arbeidersklasse, in zoverre defensieve oplossingen worden gekozen om de dreigende werkloosheid en de loonsverlagingen te ontlopen. Hoewel dit alles verschillende vormen kan aannemen, overheersen toch altijd de opvattingen dat de beschikbare middelen onvoldoende zijn en er een hiërarchie in de behoeften moet worden opgesteld en dat bepaalde groepen dan prioritair toegang moeten krijgen tot die middelen. Uiteenlopende ideologieën worden dan aangewend om de ongelijkheid in de toewijzing van de slinkende middelen te legitimeren. Het racisme is daarvan slechts één.

Zoals we gezien hebben, gebeurt dit in omstandigheden waarin zich verschuivingen voordoen in de richting van de permanente vestiging van een groot aantal migranten met hun gezinnen op een ogenblik dat de noodzakelijke kosten van de ingeweken arbeidskracht is gestegen. Bovendien heeft de vestiging van migranten de culturele verscheidenheid in de "denkbeeldige gemeenschap" vergroot. De inwijking heeft de staatsuitgaven relatief, zomet in absolute zin, doen toenemen in een crisisperiode waarbij de migratie het symbool is geworden van de binnenlandse culturele fragmentatie. Delen van de arbeidersklasse en de heersende klasse hebben de aanwezigheid van migranten niet alleen geïdentificeerd met een onrechtmatige concurrentie in de strijd om de schaarse middelen, maar ook als een bedreiging van de culturele homogeniteit die beschouwd wordt als de bindende kracht in de samenhang van de "denkbeeldige gemeenschap". Zij worden hierin niet alleen aangemoedigd door uiterst rechtse krachten en door de opnieuw verschenen fascistische partijen, maar ook door de weigerachtige houding van de staat om de juridische status van een groot deel van de migrantenbevolking te herzien in de zin dat zij volledige burgerrechten zouden kunnen verkrijgen. Wat de rechtse krachten betreft is de rol van de staat en de fascistische partijen in Groot-Brittannië gedurende de zeventiger jaren genoegzaam bekend (b.v. Fielding : 1981; Husbands, 1983; Miles en Phizacklea, 1984 : 118-35). In Frankrijk is de stijgende electorale steun ten gunste van het fascisme een recenter verschijnsel dat, zoals in Groot-Brittannië, verbonden is met een verhoogd niveau van racistisch geweld (Anon, 1984; voor West-Duitsland, zie Castles e.a., 1984 : 190-212).

Als gevolg hiervan ontstond in West-Europa de ideologische constructie van het "vreemdelingenprobleem". De bijzondere kenmerken in de vertogen verschillen van de ene tot de andere sociale formatie. Omwille van complexe oorzaken, niet in het minst doordat de Caraïbische en Aziatische inwijkelingen met hun kinderen tot 1962 in Groot-Brittannië juridisch gezien het Britse staatsburgerschap bezaten en het recht hadden om vrij binnen te komen en er zich te vestigen, heeft ditzelfde politieke proces geleid tot de ideologische constructie van het "rasenprobleem" (zie Miles en Phizacklea, 1984; Miles, 1984; Miles en Dunlop, 1986, 1987). In Frankrijk, waar zowel koloniale als

contractuele migranten aangeworven waren, was de ideologische constructie complexer. (Grillo, 1985). Maar wat al deze ideologische constructies gemeenschappelijk hebben, is dat ze de legitimiteit van de aanwezigheid van deze mensen in de "denkbeeldige gemeenschap" in het brandpunt van de politieke aandacht stellen. Daarbij suggereren bepaalde politieke krachten dat de aanwezigheid van migranten de veronderstelde culturele homogeniteit van de bevolking bedreigt en middelen opslokt die anders beter bestemd werden ten bate van de "eigen mensen". Beide constructies hebben betrekking op een complexe articulatie tussen racisme en nationalisme (Miles, 1987b,c). Indien het politieke probleem op die wijze gearticuleerd is, dan luidt de logische conclusie dat tenminste een deel van de migrantenpopulatie moet worden aangemoedigd naar het "eigen land" terug te keren. Dat laatste werd een politiek strijdpunt en in bepaalde West-Europese staten is men begonnen met of heeft men gepoogd om een beleid gericht op uitdrijving of "repatriëring" van een deel van de migranten zonder volledige burgerrechten te initiëren.

De "repatriëringsvoorstellen" hebben verschillende vormen aangenomen, doch deze beleidsmaatregelen zijn niet bedoeld om tot een gedwongen massale uitwijzing te komen. De "repatriëringsvoorstellen" hebben in de praktijk eerder een bepaalde groep van ingeweken arbeiders op het oog. Voordat in 1973 de economische crisis uitbrak waren al verschillende voorstellen geformuleerd, maar die werden niet toegepast. In Zwitserland heeft de regering sinds het midden van de zestiger jaren regelmatig referenda georganiseerd over de vraag van de wenselijkheid om de ingeweken arbeiders uit te wijzen, maar deze referenda leverden kleine meerderheden tegen dat voorstel op, zodat de staat niet meer tussenbeide kwam (Hoffman-Nowotny en Killias, 1979 : 55-8; Hoffman-Nowotny, 1985 : 230-1). In 1974 stelde de Nederlandse regering voor om het rotatiebeginsel weer in te voeren, waardoor de ingeweken arbeiders zichzelf moesten verbinden tot een verblijf van twee jaar, waarna zij weer naar hun land van herkomst zouden terugkeren. Bij zijn vertrek, zo werd voorgesteld, zou de arbeider een bedrag van 5.000 gulden ontvangen. Tegen dat voorstel kwam een brede oppositie in beweging en het plan werd nooit ten uitvoer gelegd (Bovenkerk, 1979 : 129-30). De ontwikkeling van de economische crisis en de verdere verrechtsing hebben sindsdien de druk versterkt gelijk-

aardige beleidsmaatregelen in te voeren en in andere landen van West-Europa heeft men reeds stappen in die richting gezet.

In Frankrijk was in 1977 een plan ontworpen om de terugkeer van de migranten en hun gezinnen te begeleiden. Het had betrekking op alle geïmmigreerde arbeiders die minimaal vijf jaar tewerkgesteld waren en ook de vrouwen en de kinderen waren in dat voorstel opgenomen. Indien de betrokkenen de toepassing van de maatregel vroegen, dan zouden zowel de arbeider als de echtgenote elk 5.000 Franse franken krijgen. Een speciaal registratiesysteem werd ingevoerd om er zeker van te zijn dat diegenen die van de remigratiepremie hadden genoten, niet meer op een later tijdstip naar Frankrijk zouden kunnen terugkeren (Thomas, 1982b). Bijkomende maatregelen werden geformuleerd naar aanleiding van het industriële conflict dat in 1983-1984 in Frankrijk bij Talbot-Poissy uitbrak (zie Travail, 1983, nr 3/3; zie ook Picciotto, 1984). Eén van de resultaten van het conflict was dat de Franse regering in april 1984 aanbood de werkloze arbeiders een premie te geven indien ze toestemden in een terugkeer naar hun land van herkomst (Times, 11.4.1984).

In West-Duitsland heeft de verkiezing van een liberaal-conservatieve regeringscoalitie in 1982 het invoeren van een "repatriëringsvoorstel" vergemakkelijkt. De belangrijkste partij in de coalitie, nl. de CDU, maakte van de "repatriëring" een belangrijk thema tijdens de verkiezingscampagne en na de verkiezingsoverwinning kondigde zij aan de intentie te hebben de "vreemde" bevolking te willen halveren (Castles, 1983). In november 1983 werd Das Gesetz zur Förderung der Rückkehrbereitschaft von Ausländern van kracht, hetgeen inhield dat ingeweken arbeiders en hun gezinnen een bedrag geld in het vooruitzicht werd gesteld indien zij met hun gezinnen West-Duitsland vóór 30 september 1984 zouden verlaten (Times, 24.1.1985). De begunstigen moesten wel tewerkgesteld zijn geweest in bedrijven of delen van bedrijven die gesloten waren of gedurende tenminste zes maanden niet meer hadden geproduceerd. De financiële prikkel bedroeg 10.500 DM plus nog eens 1.500 DM per kind, plus de uitbetaling van de afgedragen werknemerspensioenen verzekeringspremie (maar niet de uitkering van het werkgeversaandeel in de bijdragen). Hoewel de totale "vreemde" bevolking daalde, is het moeilijk de effectiviteit van deze maatregel te meten, daar ook andere invloeden, zoals de verhevigde racis-

tische agitatie, een rol speelden.

Deze beleidsmaatregelen tonen tevens aan dat tijdens de crisis de Westeuropese staten bereid zijn om een deel van de migrantenbevolking aan te moedigen terug te keren naar hun land van oorsprong. Doch aan dergelijke acties die tegenstrijdige gevolgen kunnen hebben, bestaan economische grenzen. Dergelijke acties legitimeren het racisme en de eisen van de extreem-rechtse en fascistische groeperingen die een massale en gedwongen uitwijzing eisen en die vaak betrokken zijn bij gewelddaden tegen de migrantenbevolking. Het gevolg hiervan is dat de positie van de migranten en hun gezinnen met hun status van niet-staatsburger wordt bevestigd. Dit moeten we zien in combinatie met de grote bevoegdheid die de staat behield om zelfs migranten met een permanente verblijfsvergunning het land uit te zetten. Ondanks het uitgevaardigde verbod op inwijking om hier werk te zoeken, bleef de staat verantwoordelijk voor het herenigen van de afhankelijk gezinsleden met de reeds ingeweken arbeiders. Maar dan enkel en alleen vanuit de uitdrukkelijke politieke doelstelling ten minste het aantal nieuwe immigranten te beperken door hen te "repatriëren". Het gevolg van deze tegengestelde beleidsmaatregelen was dat er een stelsel van complexe regels ontstond, waardoor mensen die wél het recht hadden om binnen te komen, vaak dat recht verloren of dat recht, als gevolg van discriminerende maatregelen, ontnomen werden (b.v. voor Groot-Brittannië, zie WING, 1985). Wat er ook van moge zijn, de migranten en/of hun gezinnen bezetten in het kader van de wettelijke verhoudingen een minderwaardige positie.

Doch aan de andere kant vormen de ingeweken arbeiders een belangrijke component van de arbeidersklasse in West-Europa. Een groot deel van die migranten heeft zich trouwens uiteindelijk permanent gevestigd. Aldus is de arbeidskracht van de migranten essentieel om het proces van de kapitaalaccumulatie op gang te houden. Hoewel hun permanent verblijf de staat steeds meer geld kost, kan dit geen uitgangspunt zijn voor het op gang brengen van een massale en gedwongen "repatriëring". Niet alleen zou men dan een aanzienlijk aantal mensen het land moeten uitzetten, maar men zou hen ook moeten vervangen door binnenlandse arbeiders die bereid zouden moeten zijn half- en ongeschoolde manuele arbeid tegen een lage beloning te presteren. Omwille van deze economische redenen zou men het racisme dus moeten

aan banden leggen. Behalve humanitaire overwegingen, verschaft ook de "erfenis" van de "oorlog tegen het fascisme" (1939-1945) voortdurend en expliciet verzet tegen het fascisme. Tenslotte kunnen daar waar racisme leidt tot ernstige sociale onrust, de economische kosten ervan aansporen tot beperkte anti-racistische maatregelen. De Westeuropese staten zullen daarom de neiging hebben het racisme te beheersen, hoewel ze het tegelijkertijd ook weer legitimeren.

Het probleem van het afremmen van het racisme is door de politieke strijd die de ingeweken arbeiders (Miller, 1981) voeren, complexer geworden. Hoewel de ingeweken contractarbeiders de politieke rechten, die de nationale onderhorigen wel bezitten, worden ontzegd, beschikken zij normaal gesproken over het recht om lid te worden van een vakbond en van bepaalde politieke en culturele organisaties (zie Minet, 1978; Schmitter, 1980). Deze organisaties ondersteunen acties tegen het racisme. Omdat het binnenkomen van immigranten tot een voortdurende vermeerdering van de Europese arbeidersklasse leidt, wordt er ook strijd geleverd voor het verkrijgen van de volledige burgerrechten. Gezien de context van de huidige politieke crisis is het echter onwaarschijnlijk dat dit ook zal leiden tot belangrijke successen. Want de migranten vormen een makkelijk doelwit voor de ideologische discussie in de heersende klasse over de grootschalige "repatriëring" indien de politieke en economische situatie verder zou verslechteren. Ook in delen van de arbeidersklasse is er agitatie rond het thema van de migranten als onrechtmatige concurrenten voor het verdelen van de schaarse middelen, waarbij dan racistische denkbeelden gebruikt worden om deze eisen te legitimeren. De gebeurtenissen in Frankrijk, waar in april 1985 de president voorstelde om de immigranten stemrecht te verlenen voor de lokale verkiezingen, illustreren deze tegenstrijdige politieke druk perfect. In mei 1985 mochten de migranten in een voorstad van Rijsel hun stem uitbrengen om drie afgevaardigden – die echter niet over een beslissende stem beschikten – te kiezen om hen te vertegenwoordigen in de raads- en commissievergaderingen. Het extreem-rechtse Front National reageerde hiertegen door middel van protestdemonstraties (Times, 21.5. 1985).

In West-Europa bemiddelt de staat tussen twee tegengestelde krachten. Aan de ene kant articuleert zich een coalitie van

politieke belangen die een racistische oplossing voor reële economische problemen zoekt en die racistisch geweld stimuleert, terwijl aan de andere kant door de permanente vestiging van migranten zich een fractie in de arbeidersklasse vormt die, omwille van haar politieke onmondigheid en haar inferieure economische positie, een mogelijke bron van onrust kan zijn, indien de migranten deze inferieure situatie zouden willen aanvechten. Doch de staat is geen neutrale scheidsrechter bij het bemiddelen tussen deze tegenstellingen. De rol van de staat is immers de accumulatievoorwaarden van het kapitaal te beveiligen. Vandaar dat dit niet automatisch leidt tot een eenvoudige en samenhangende politieke strategie. De staat ziet zich immers geconfronteerd met het economische en politieke probleem om de omvang van de overtollige bevolking (waarvan de migranten een fractie zijn) te beperken en om de huidige arbeidskracht in stand te houden en te reproduceren. Daarom is het niet zo verwonderlijk dat men contradictorische antwoorden op de articulatie van het racisme hoort. De regering van christen-democraten en liberalen in West-Duitsland, die eind 1982 aan de macht kwam met de belofte de omvang van de "vreemde bevolking" drastisch te verminderen, mislukte in dat opzet. Het gevolg daarvan was een verhoogde politieke instabiliteit welke de staat zelf reproduceert door het racisme zowel te legitimeren als tegen te gaan.

Besluit

Tot besluit wil ik de relatie tussen de concepten "migrerende arbeid" en "arbeidsreserveleger" (cf. Castles e.a., 1984 : 23-5) bespreken in het licht van het hierboven aangedragen bewijsmateriaal en verbinden met een recent debat over de vrouwen als arbeidsreserveleger (Beechy, 1977; Bruegel, 1979; Anthias, 1980; Somerville, 1982). Dat laatste debat is gedeeltelijk uitgelokt door kritiek geuit op het gebruik dat Braverman maakt van het concept arbeidsreserveleger (1974 : 377-402). Dat heeft ook de behoefte aan een grotere nauwkeurigheid in het gebruik van dit concept aangetoond. Somerville heeft inderdaad opgemerkt dat het door Braverman gebezigde begrip met betrekking tot de vrouwen een evident probleem vormt dat voortspuit uit begrips-

matige moeilijkheden die eigen zijn aan de analyse van Marx (1982; Anthias, 1980 : 52-3). Ik zal geen commentaar leveren op dit debat, doch eerder wijzen op de betekenis ervan voor het gebruik van het concept relatief bevolkingsoverschot ten einde de plaats van de migrerende arbeid in de kapitalistische produktiewijze te lokaliseren. Lever-Tracey heeft dit probleem aangepakt door op correcte wijze te argumenteren dat migrerende arbeid niet hetzelfde is als het arbeidsreserveleger, "zeker als men kan aantonen dat migrerende arbeiders in belangrijker mate betrokken zijn bij het produceren van meerwaarde dan bij het reguleren van het algemeen loonpeil of bij het opvangen van de schommelingen en onzekerheden van het systeem" (1983 : 127). Maar haar conclusie dat de migrerende arbeiders allen behoren tot de "hoofdmacht in de vuurlijn" en dat zij niet op buitensporige wijze getroffen worden door de economische crisis (1983 : 139-42) is fout.

Anthias (1980 : 51-3) en Lever-Tracey (1983 : 128) hebben beiden aangestipt dat Marx' concept van arbeidsreserveleger verwijst naar zowel de groep van voorheen nog actieve arbeiders die uit de kapitalistische produktie zijn gestoten, als naar de potentiële (latente) arbeidskrachten die zich buiten de kapitalistische produktiewijze bevinden of die gedeeltelijk of volledig onteigend zijn door de uitzwerping van de kapitalistische produktieverhoudingen naar de landbouw. Somerville veronachtzaamt op foutieve wijze deze laatste categorie van het arbeidsreserveleger in haar discussie over het concept van Marx (1982 : 37-40). Anthias besluit correct (1980 : 51, 55; zie ook Somerville, 1982 : 55) dat Marx' concept niet verwijst naar bepaalde groepen van mensen die het arbeidsreserveleger vormen, omdat dit alleen kan worden uitgemaakt aan de hand van een analyse van de sociale formatie tijdens een bepaalde conjunctuur. Zoals ik dus al eerder stelde, verwijst het concept bevolkingsoverschot of industrieel reserveleger naar een structurele positie binnen of in de articulatie van de kapitalistische produktiewijze.

Hoewel niet duidelijk gearticuleerd, stelt Anthias dat de bewering als zouden de vrouwen een arbeidsreserveleger vormen, moet worden afgezwakt, daar de vrouwen geen homogene categorie van menselijke subjecten zijn (zie 1980 : 56, 59). Men kan inderdaad niet ontkennen dat vrouwen onderworpen zijn aan bijzondere uitsluitingsprocessen die op mannen niet van toepassing

zijn, doch tenslotte zijn de effecten en de gevolgen van deze processen niet voor alle vrouwen homogeen. Zoals Bruegel heeft aangetoond (1979), worden vrouwen in bepaalde dienstensectoren niet in sterkere mate dan mannen uit het arbeidsproces gestoten. Dit dan in tegenstelling tot vrouwen werkzaam in de industrie. De hierboven aangevoerde analyse toont eveneens de significantie van dit punt aan voor de migrerende arbeiders. Alle migranten bezitten immers het gemeenschappelijke kenmerk dat zij ruimtelijk mobiel zijn bij het zoeken naar werk. Doch dat betekent nog niet dat allen hetzelfde lot treft. Zoals we zagen zijn sommige migranten in West-Europa in het accumulatieproces ingeschakeld, terwijl anderen naar het arbeidsreserveleger werden verwezen, waar zij eveneens geïntegreerd zijn in het accumulatieproces. Dit reserveleger dient om diegenen die wel arbeid hebben, "te verplichten tot overwerk en hen de voorwaarden van het gezag van het kapitaal op te leggen" (Marx, 1976 : 789).

Aldus is de bewering van Braverman dat de migrerende arbeidskracht een verschijningsvorm van het arbeidsreserveleger is (1974 : 386) in analytisch opzicht betekenisloos. Ten eerste begaat Braverman de fout om de structurele positie te verwarren met de mensen zelf die deze positie bezetten. De kapitalistische produktiewijze veronderstelt het bestaan van een populatie die zich buiten haar onmiddellijke werking bevindt, maar die potentieel beschikbaar blijft om in de kapitalistische produktie als verkopers van arbeidskracht te worden ingeschakeld. Die populatie omvat niet alleen diegenen die vroeger hun arbeidskracht aan het kapitaal verkochten, maar ook diegenen die daarvoor tijdelijk zijn "vrijgemaakt", diegenen die door de effecten van de invoering van de kapitalistische produktiewijze in andere produktiesectoren uitgesloten en gemarginaliseerd werden en diegenen die zich in naast de kapitalistische produktieverhoudingen bestaande niet-kapitalistische produktieverhoudingen bevinden.

Ten tweede verwijst het concept migrerende arbeidskracht naar die personen die ruimtelijk gezien mobiel werden om hun arbeidskracht te gaan verkopen. Dit zegt ons evenwel niets over de positie welke zij innamen in de produktieverhoudingen die ze verlieten, noch over de positie die zij zouden gaan bezetten. Of de migranten ofwel vóór ofwel na hun migratie wel of geen onderdeel van het relatief bevolkingsoverschot vormden,

hangt af van hun positie in de produktieverhoudingen. En dat kunnen we enkel door middel van empirisch onderzoek vaststellen. Met betrekking tot de positie vóór de migratie ingenomen, weten we bijvoorbeeld dat na 1945 vele migranten in West-Europa niet alleen loonarbeiders waren, maar ook geschoolde en niet-manuele arbeiders (Paine, 1974 : 80-82). Deze migrerende arbeiders waren zeker geen onderdeel van het arbeidsreserveleger in de sociale formatie van herkomst, daar zij daar al verkopers van arbeidskracht waren en enkel reageerden op mogelijkheden geboden door de internationale arbeidsmarkt. Hun migratie voltrok zich van een proletarische positie in de ene sociale formatie naar een proletarische positie in de andere sociale formatie. Het zou daarom verkeerd zijn te stellen dat aan de vraag naar arbeidskrachten door het Westeuropese kapitaal enkel voldaan werd vanuit één enkele bron, nl. de werklozen of de agrarische producenten welke alvorens te immigreren buiten de kapitalistische produktiewijze verkeerden.

Wat nu de positie betreft die de migranten – dit afgezien van de posities die ze vóór hun migratie innamen – na hun migratie innemen, is het zó dat de grote meerderheid zijn arbeidskracht verkoopt. Hetgeen ook door henzelf én door de werkgevers gewenst was. Een deel van diegenen die in West-Europa zijn gebleven, ging uiteindelijk als gevolg van de “normale” cyclus in de kapitaalaccumulatie over naar het relatieve bevolkingsoverschot. Dit toont nogmaals aan dat het concept migrerende arbeidskracht niet als een homogene categorie kan worden beschouwd. Lever-Tracey ignoreert dit proces door alle migrerende arbeiders op te vatten als een kernfractie van de arbeidersklasse. Na op correcte wijze het concept migrerende arbeidskracht als arbeidsreserveleger te hebben gekritiseerd, maakt zij evenwel van de ingeweken arbeiders een homogene categorie van arbeiders “in de frontlijn”.

Tenslotte is, zoals Anthias aanstipt, “binnen het raamwerk van het Kapitaal, de abstracte arbeider noch mannelijk noch vrouwelijk, noch jong noch oud, etc.” (1980 : 52). Dit heeft eveneens betrekking op de abstracte categorieën als migrerende arbeidskracht en relatief bevolkingsoverschot. Indien we voor de periode na 1945 in West-Europa de relatie leggen tussen kapitaalaccumulatie en migratie voor om het even welke historische en conjuncturele samenhang, dan moeten we er zorg voor dragen

om aan deze begrippen een empirische inhoud te geven. Daarbij moeten we zeker vermijden om het begrip migrerende arbeider te verenigen tot het begrip relatief bevolkingsoverschot. Er vindt nl. méér dan één structureel proces plaats dat mensen uit de periferie ertoe brengt migrerende arbeiders te worden en er bestaat méér dan het zichtbaar effect van hun tijdelijke of permanente inschakeling in de kapitalistische verhoudingen van het centrum van het kapitalisme.

Noot

* Dit artikel is een herziene versie van een artikel gepubliceerd in *Capital and Class*, jg. 28, 1986, blz. 49-86. (Vertaling : André Mommen).

Robert Miles is verbonden aan de Research Unit on Racism and Migration van het Departement van Sociologie aan de Universiteit van Glasgow (Schotland). Hij is de auteur van enkele klassieke boeken over racisme, zoals, samen met Annie Phizacklea (Eds.), *Racism and Political Action in Britain* (London : Routledge & Kegan Paul, 1979) en, eveneens samen met Annie Phizacklea, *Labour and Racism*, (London : Routledge & Kegan Paul, 1980).

Bibliografie

Abadan-Unat, N. 1977. Implications of Migration on Emancipation and Pseudo-Emancipation of Turkish Women, *International Migration Review*, 11(1), 31-57.

Amersfoort, H., et. al. 1984. 'International Migration, the Economic Crisis and the State: An Analysis of Mediterranean Migration to Western Europe', *Ethnic & Racial Studies*, 7(2), 238-68.

Anderson, B. 1984. *Imagined Communities*, London, Verso.

Anon. 1984. 'Racism and Immigration in France', *Race and Immigration*, No. 170, 8-15.

Anthias, F. 1980. 'Women and the Reserve Army of Labour: A Critique of Veronica Beechey', *Capital and Class*, 18, 50-63.

Anthias, F. 1983. 'Sexual Divisions and Ethnic Adaptations: the Case of Greek-Cypriot Women' in A. Phizacklea, ed., *One-Way Ticket*, London, Routledge & Kegan Paul.

Armstrong, P., et. al. 1984. *Capitalism Since World War II: The Making and Break-up of the Great Boom*, London, Fontana.

Armstrong, W. & McGee, T.G. 1985. *Theatres of Accumulation: Studies in Latin American Urbanisation*, London, Methuen.

Baucic, I. 1972. *The Effects of Emigration from Yugoslavia and the Problems of Returning Emigrant Workers*, The Hague, Martinus Nijhoff.

Beechey, V. 1977. 'Some Notes on Female Wage Labour in Capitalist Production', *Capital and Class*, 3, 45-66.

- Böhning, W.R. 1974. 'Immigration Policies of Western European Countries', *International Migration Review*, 8(2), 155-63.
- Böhning, W.R. 1984. *Studies in International Labour Migration*, London, Macmillan.
- Boissevain, J. 1984. 'Small Entrepreneurs in Contemporary Europe', in R. Ward & R. Jenkins, ed., *Ethnic Communities in Business*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Booth, H. 1984. *Guestworkers or Immigrants? A Demographic Analysis of the Status of Migrants in West Germany*, Birmingham, ESRC Research Unit on Ethnic Relations.
- Bourguignon, F., et. al. 1977. *International Labour Migrations and Economic Choices: the European Case*, Paris, OECD.
- Bovenkerk, F. 1979. 'The Netherlands' in R. E. Krane, ed., *International Labour Migration in Europe*, New York, Praeger.
- Braverman, H. 1974. *Labour and Monopoly Capital*, New York, Monthly Review Press.
- Breugel, I. 1979. 'Women as a Reserve Army of Labour : a Note on Recent British Experience', *Feminist Review*, 3, 12-23.
- Brusco, S. 1982. 'The Emilian Model: Productive Decentralisation and Social Integration', *Cambridge Journal of Economics*, 6, 167-84.
- Burawoy, M. 1976. 'The Functions and Reproduction of Migrant Labour', *American Journal of Sociology*, 81(5), 1051-87.
- Carchedi, G. 1979. 'Authority and Foreign Labour: Some Notes on a Late Capitalist Form of Capital Accumulation and State Intervention', *Studies in Political Economy*, 2, 37-74.
- Castles, S. 1983. 'West German Government Plans Mass Repatriation', *Searchlight*, 97, 17-18.
- Castles, S. & Kosack, G. 1973. *Immigrant Workers and Class Structure in western Europe*, London, Oxford University Press.
- Castles, S., et al. 1984. *Here for Good: Western Europe's New Ethnic Minorities*, London, Pluto Press.
- Corrigan, P., et. al. 1980. 'The State as a Relation of Production' in P. Corrigan, ed., *Capitalism, State Formation and Marxist Theory: Historical Investigations*, London, Quartet Books.
- Couper, K. & Santamaria, U. 1984. 'An Elusive Concept: The Changing Definition of Illegal Immigrant in the Practice of Immigration Control in the United Kingdom', *International Migration Review*, 18(3), 437-52.
- Deakin, N. 1970. *Colour, Citizenship and British Society*, London, Panther.
- Debbant, H. & Declerck, T. 1982. 'The Status of Immigrant Workers in Belgium', in E. J. Thomas, ed., *Immigrant Workers in Europe: Their Legal Status*, Paris, UNESCO.
- Döhse, K. 1981. *Ausländische Arbeiter und Bürgerliche Staat*, Königstein, Hain.
- Döhse, K. 1982. *Foreign Workers in the Federal Republic of Germany: Governmental Policy and Discrimination in Employment*, Berlin, Wissenschaftszentrum.
- Elson, D. & Pearson, R. 1981. ' "Nimble Fingers Make Cheap Workers": An Analysis of Women's Employment in Third World Export Manu-

- facturing', *Feminist Review*, 7, 87-107.
- Entzinger, H. 1985. 'The Netherlands', in T. Hammar, ed., *European Immigration Policy: A Comparative Study*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Eraydin, A. 1981. 'Foreign Investment, International Labour Migration and the Turkish Economy', in F.E.I. Hamilton & G.R.J. Linge, eds., *Spatial Analysis: Industry and the Industrial Environment, Vol. II*, Chichester, Wiley.
- Esser, H. & Korte, H. 1985. 'Federal Republic of Germany', in T. Hammar, ed., *op. cit.*
- European Communities Commission. 1975. *Freedom of Movement for Workers Within the Community: Official Texts*, Brussels, EEC.
- Fevre, R. 1984. *Cheap Labour and Racial Discrimination*, Aldershot, Gower.
- Fielding, N. 1981. *The National Front*, London, Routledge and Kegan Paul.
- Freeman, G.P. 1979. *Immigrant Labour and Racial Conflict in Industrial Societies: The French and British Experience, 1945-1975*, Princeton, Princeton University Press.
- Friend, A. & Metcalf, A. 1981. *Slump City: The Politics of Mass Unemployment*, London, Pluto Press.
- Frobel, F., et. al. 1980. *The New International Division of Labour*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Gmelch, G. 1980. 'Return Migration', *Annual Review of Anthropology*, 9, 125-59.
- Gorz, A. 1970. 'Immigrant Labour', *New Left Review*, 61, 28-31.
- Grillo, R.D. 1985. *Ideologies and Institutions in Urban France: the Representation of Immigrants*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Groenendijk, K., et. al. 1984. 'De Betekenis van Rechtsregels bij Collectief Ontslag', Nieuwsbrief Nederlandstalige Rechtssociologen, 163-84.
- Hancock, M. 1983. 'Transnational Production and Women Workers', in A. Phizacklea, ed., *op. cit.*
- Hiemenz, U. & Schatz, K.W. 1979. *Trade in Place of Migration*, Geneva, International Labour Office.
- History Task Force, 1979. *Labour Migration Under Capitalism: The Puerto Rican Experience*, New York, Monthly Review Press.
- Hoel, B. 1982. 'Contemporary Clothing Sweatshops', in J. West, ed., *Women and the Labour Market*, London, Routledge and Kegan Paul.
- Hoffman-Nowotny, H.J. 1974. 'Immigrant Minorities in Switzerland: Sociological, Legal and Political Aspects', in M. Archer, ed., *Current Research in Sociology*, The Hague, Mouton.
- Hoffman-Nowotny, H.J. 1985. 'Switzerland', in T. Hammar, ed., *op. cit.*
- Hoffman-Nowotny, H.J. & Killias, M. 1979. 'Switzerland', in R.E. Krane, ed., *International Labour Migration in Europe*, New York, Praeger.
- Howe, D. 1984. 'Black Workers Break the French Mould', *Race Today*, April/May, 9-15.
- Husbands, C.T. 1983. *Racial Exclusionism and the City: The Urban Support of the National Front*, London, George Allen & Unwin.
- Hume, I.M. 1973. 'Migrant Workers in Europe', *Finance and Development*,

10, 2-6.

Jenkins, R. 1984. 'Divisions Over the International Division of Labour', *Capital and Class*, 22.

Jessop, B. 1983. *The Capitalist State: Marxist Theories and Methods*, Oxford, Martin Robertson.

Keles, R. 1985. 'The Effects of External Migration on Regional Development in Turkey', in R. Hudson and J. Lewis, eds., *Uneven Development in Southern Europe: Studies of Accumulation, Class, Migration and the State*, London, Methuen.

Kennedy-Brenner, C. 1979. *Foreign Workers and Immigration Policy: The Case of France*, Paris, OECD.

Kindelberger, C.P. 1967. *Europe's Post-War Growth: The Role of Labour Supply*, Cambridge (Mass.), Harvard University Press.

King, R. 1979. 'Return Migration: A Review of Some Case Studies from Southern Europe', *Mediterranean Studies*, 1, 3-30.

Kubat, D. 1979. 'Turkey', in D. Kubat, ed., *The Politics of Migration Policies*, New York, Centre for Migration Studies.

Layton-Henry, Z. 1985. 'Great Britain', in T. Hammar, ed., *op. cit.*

Lever-Tracey, C. 1983. 'Immigrant Workers and Postwar Capitalism: In Reserve or Core Troops in the Front Line?', *Politics and Society*, 12(2), 127-57.

Mandel, E. 1980. *Long Waves of Capitalist Development: The Marxist Interpretation*, Cambridge, Cambridge University Press.

Marshall, A. 1973. *The Import of Labour: The Case of the Netherlands*. Rotterdam, Rotterdam University Press.

Marx, K. 1969. *Theories of Surplus Value, Part 2*, London, Lawrence & Wishart.

Marx, K. 1973. *Grundrisse*, Harmondsworth, Penguin.

Marx, K. 1976. *Capital, Vol. 1*, Harmondsworth, Penguin.

Mayer, K.B. 1965. 'Post-war Immigration in Switzerland', *International Migration*, 3 (3), 122-32.

McDonald, J.R. 1969. 'Labour Immigration in France, 1946-1965', *Annals of the Association of American Geographers*, 59 (1), 116-34.

Meillassoux, C. 1981. *Maidens, Meal and Money: Capitalism and the Domestic Economy*, Cambridge, Cambridge University Press.

Miles, R. 1982. *Racism and Migrant Labour*, London, Routledge and Kegan Paul.

Miles, R. 1984. 'The Riots of 1958: The Ideological Construction of "Race Relations" as a Political Issue in Britain', *Immigrants and Minorities*, 3(3), 252-75.

Miles, R. 1985. *The Relative Autonomy of Ideology: Racism and the Migration of Labour to Britain since 1945*, Paris, GRAMI, Document de Travail No. 7.

Miles, R. 1987a. *Capitalism and Unfree Labour*, London, Tavistock.

Miles, R. 1987b. 'Recent Marxist Theories of Nationalism and the Issue of Racism', *British Journal of Sociology*, (forthcoming).

Miles, R. 1987c. *Racism*, London, Tavistock.

Miles, R. & Dunlop, A. 1986. 'The Racialisation of Politics in Britain:

- Why Scotland is Different', *Patterns of Prejudice*, 20(1), 23-32.
- Miles, R. & Dunlop, A. 1987. 'Racism in Britain: the Scottish Dimension', in P. Jackson, ed., *Race and Racism*, London, George Allen and Unwin.
- Miles, R. & Phizacklea, A. 1984. *White Man's Country: Racism in British Politics*, London, Pluto Press.
- Miller, M.J. 1981. *Foreign Workers in Western Europe: An Emerging Political Force*, New York, Praeger.
- Minet, G. 1978. 'Spectators or Participants? Immigrants and Industrial Relations in Western Europe', *International Labour Review*, 117 (1), 21-35.
- Mitter, S. 1986. 'Industrial Restructuring and Manufacturing Homework: Immigrant Women in the UK Clothing Industry', *Capital and Class*, 27, 37-80.
- Morokvasic, M. 1983. 'Women in Migration: Beyond the Reductionist Outlook', in A. Phizacklea, ed., *op. cit.*
- Morokvasic, M. 1984. 'Birds of Passage are also Women...', *International Migration Review*, 1984, 18(4), 886-907.
- Moulier Boutan, Y. et. al. 1986. *Economie Politique des Migrations Clandestines de Main-d'Oeuvre*, Paris, Publisud.
- OECD, 1979. *Migration, Growth and Development*, Paris, OECD.
- OECD, 1983. *Migrants' Children and Employment: The European Experience*, Paris, OECD.
- Paine, S. 1974. *Exporting Workers: The Turkish Case*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Paine, S. 1979. 'Replacement of the Western European Migrant Labour System by Investment in the European Periphery', in D. Seers et al., eds., *Under-developed Europe: Studies in Cost-Periphery Relations*, Sussex, Harvester Press.
- Peach, C. 1968. *West Indian Migration to Britain*, London, Oxford University Press.
- Penninx, R. 1984. *Immigrant Populations and Demographic Development in the Member States of the Council of Europe, Part I: Analysis of General Trends and Possible Future Developments*, Strasbourg, Council of Europe.
- Phizacklea, A., ed. 1983a. *One-Way Ticket: Migration and Female Labour*, London, Routledge and Kegan Paul.
- Phizacklea, A. 1983b. 'In the Front Line', in A. Phizacklea, ed., *op. cit.*
- Phizacklea, A. 1985. 'Minority Women and Restructuring: the case of Britain, France and the Federal Republic of Germany', Paper presented to a Conference at the Centre for Research on Ethnic Relations on 'Racial Minorities, Economic Restructuring and Urban Decline', September.
- Picciotto, S. 1986. 'The Battles at Talbot-Poissy: Workers Divisions and Capital Restructuring', *Capital and Class*, 23, 5-17.
- Rhoades, R.E. 1978a. 'Foreign Labour and German Industrial Capitalism 1871-1978: the Evolution of a Migratory System', *American Ethnologist*, 5(3), 553-73.
- Rhoades, R.E. 1978b. 'Intra-European Return Migration and Rural Development: Lessons from the Spanish Case', *Human Migration*, 37, 136-47.
- Rhoades, R.E. 1979. 'From Caves to Main Street: Return Migration and the Transformation of a Spanish Village', *Papers in Anthropology*, 20,

57-74.

Rist, R.C. 1978. *Guestworkers in Germany: The Prospects for Pluralism*, New York, Praeger.

Sassen-Koob, S. 1978. 'The International Circulation of Resources and Development: The Case of Migrant Labour', *Development and Change*, 9, 509-45.

Sassen-Koob, S. 1981. 'The International Circulation of Resources and Development: The Case of Migrant Labour', *Development and Change*, 9, 509-45.

Sassen-Koob, S. 1984. 'Notes on the Incorporation of Third World Women in Wage Labour Through Immigration and Off-shore Production', *International Migration Review*, 1984, 18(4), 1144-1167.

Schectman, J.B. 1962. *Postwar Population Transfers in Europe 1945-1955*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press.

Schmitter, B. 1980. 'Immigrants and Associations: Their Role in the Socio-Political Process of Immigrant Worker Integration in West Germany and Switzerland', *International Migration Review*, 14(2), 179-92.

Schmitter, B. 1983. 'Immigrant Minorities in West Germany: Some Theoretical Concerns', *Ethnic and Racial Studies*, 6(3), 308-19.

Singer-Kerel, J. 1980. 'Foreign Labour and the Economic Crisis: The Case of France', Paper presented to *European Science Foundation Workshop on Cultural Identity and Structural Marginalisation of Migrant Workers*.

Solinas, G. 1982. 'Labour Market Segmentation and Workers' Careers: The Case of the Italian Knitwear Industry', *Cambridge Journal of Economics*, 6, 331-52.

Slater, M. 1979. 'Migrant Employment, Recessions and Return Migration: Some Consequences for Migration Policy and Development', *Studies in Comparative International Development*, 14, 3-22.

Smith, D. 1977. *Racial Disadvantage in Britain*, Harmondsworth, Penguin.

Smolders, C. 1982. 'The Status of Immigrant Workers in the Netherlands', in E.J. Thomas, ed., *Immigrant Workers in Europe: Their Legal Status*, Paris, UNESCO.

Sommerville, J. 1982. 'Women: A Reserve Army of Labour', *M/F*, 7, 35-60.

Standing, G. 1981. 'Migration and Modes of Exploitation: Social Origins of Immobility and Mobility', *Journal of Peasant Studies*, 8, 173-211.

Tannahill, J.A. 1958. *European Volunteer Workers in Britain*, Manchester, Manchester University Press.

Thomas, E.J. ed. 1982a. *Immigrant Workers in Europe: Their Legal Status*. Paris, UNESCO.

Thomas, E.J. 1982b. 'Immigrant Workers in France', in E.J. Thomas, ed., *op. cit.*

Toefer, H. 1985. 'The Economic Impact of Returned Migrants in Trabzon, Turkey', in R. Hudson & J. Lewis, eds, *op. cit.*

Trindade, M.B.R. 1979. 'The Iberian Peninsular', in D. Kubat, ed., *The Politics of Migration Policies*, New York, Centre for Migration Studies.

Tuppen, J.N. 1978. 'Geographical Appraisal of Transfrontier Commuting in Western Europe: The Example of Alsace', *International Migration Review*, 12, 385-405.

- United Nations, 1964. *Some Factors in Economic Growth in Europe During the 1950s*, Geneva, United Nations.
- United Nations, 1979. *Labour Supply and Migration in Europe: Demographic Dimensions 1950-1975 and Prospects*, New York, United Nations.
- Van Gendt, R. 1977. *Return Migration and Reintegration Services*, Paris, OECD.
- Verbunt, G. 1985. 'France', in T. Hammar, ed., *op. cit.*
- WING, 1985. *Worlds Apart: Women Under Immigration and Nationality Law*, London, Pluto Press.
- WRR, 1979. *Ethnic Minorities*, The Hague.